ترانهٔ سرود

عشق در پرده می‌نوازد ساز　　عاشقے کو که بشنود آواز
همه عالم صدائے نغمهٔ اوست　　که شنید اینچنین صدائے دراز

هزاران هزار از کارِ ستایشِ فراوان و بے شمار گفتار نیایش سزاوار درگاهِ خلائق پناه همان کارساز بنده نواز که بیک زمزمهٔ لفظ کُن دایرهٔ نشائیت را بقانونے سُرو ساز بخشیده که اظهر مِن الشمس و به طنطنهٔ دِر آ در تن روح پاک در کالبد خاک دمانیده آبین مِن الامس است ۵

روزیکه دمیده روح آدم به بدن ۔ شد حکم در آ نمیشد از ترس بتن
خواندند فرشتگان بلحنِ داؤد ۔ در تن در تن در آ برآ از در تن

به ندائے خوش صدائے الست بربکم نغمهٔ قالوا بلیٰ از گوشهٔ اختفا و از پردهٔ انزوا بمقام راستی ادا و در انتقام ابا و به نوائے لن ترانی از گوشه و گوشه به شعبگی صدق و یقین غوغا به تفحص اِصغا از اُصول و فروع اشیا در دعا و ثنا ۵

خود سخن و گفتگو است غیرے نیست ۔ تهمتِ که بفکر دیگرے نیست

به هشت پردهٔ شدّ و مدّ آواز را قانونِ ظهور و به دلکشی تحریک نسیم هشت بهشت که اختراع بدائع قدرتِ اوست و از استماع هر پردهٔ دلهائے سامع را وقتے تازه و وجدے بے اندازه حصول و شمول و شمول محصول که قبول رحمت او۔

پردهٔ اول بقانونِ صدائے چهچهه نازک و شیرین بچه هائے مرغکان مجموعه که به سمعش بمشغول چون شاهبازِ بے پرواز ، به تنفس

ہوائے بہشت اول دماغِ جانہا را روح افزا و عواقد خواطر را بناخنِ دستیاریٔ رحمت خاص و عام حل سازد۔

پردۂ ثانی در صورت بین و ساز انواع اصوات دلچسپی و خاطر خواہی نقشِ پردازِ آواز کہ از اصغائے آن ابصار آہوانہ و مستانہ بہ جذبۂ مستی مانندِ صبا بےخوف و بہ حیرت در ترکتاز بہ نہر پُر شمالِ بہشت دوم ارواح را جانفزا و بہ شعشعۂ معرفت بروئے غفلت پردہ ساز و عالمِ آجنّہ بتماشائش پائے انداز۔

پردۂ سیومیں بہ بانگ جرس دستک زنان و پاکوبان بہ شنیدن دیدن گم و تماشا بہ مشتلم اندیشہ چوں صدا در طنبورِ بے نوازندہ و بے خودی باستغنائے تمام سازندہ بہ ترجیع و ترفیع آن با تہزار صبائے بہشت سیوم کہ مامن و مسکن زہرہ است ہمگی حُور و غلمان رقصان و نغمہ کنان بنظرِ امتیاز در آیند و شخص بفرحت و سرور گراید۔

پردۂ چہارمیں چوں صدائے ناقوس محسوس و باستفہام و تفہیمش بوے وحدت انتشار، بہشت چہارم ہمہ فرشتہائے مقرّب و مخلوقِ عالمِ علوی و سفلی متصوّر و مدِّنظر لیکن از ہمہ بتحیّر حیرت بر حیرت افزاید۔ کشف و کرامات دریں پردہ بسیار است، اما گوشِ شنوا باید۔

پردۂ پنجمیں بغلغلۂ شورِ دریا ہا کہ از کوہسار بزمین ریزد بہ فہم و تفہیم آن بہبوبِ نسایم عنبر شمائم، بہشت پنجم از اسرار ضمائر ہر شے آگاہ شود و از خود بخود بردہ در حرکات ظاہری و دُنیوی معطل و کاہل گردد۔

پردۂ ششم بلغوغائے دہل ہا مستی و بیخودی دست دہد کہ لبسرشاری نشاطہا لذّتے شیریں تر از قند و نبات بخشد

بلکہ مستمع آب حیواں نوش کردہ و بالکل از دامِ نفس چوں عنقا و ارہد۔

پردۂ ہفتم بلرزش ابرو غزیدن برق و زرق و برق رعد شورانگیز باستشمام بہشت ہفتم دعویٔ انا الحق را مستعد و با بندگی بستیز و بہ پناہِ خداوندی در گریز۔

پردۂ ہشتم چوں غریو و نعرۂ کہ از کوہ یا گنبد باز گردد باہتمامِ غنچۂ مُراد بہ حرکت باد، عودِ مشک بخور و بہشت ہشتم بندگی را دست آویز، و خداوندی را بمہمیز واللّٰہ کہ ازین پردہ ہر کہ آگاہ است جلوۂ ذاتِ الٰہ است۔ این نغمہ درو نیست بے ساز و سازندہ ہمیشہ بنواختن بے نوازندہ و ایں علم را شُلطان الاذکار و آواز لاینقطاع مینامند و برہمناں و ہندیاں اناہد شبد میخوانند۔ بزرگاں فرمودند ؎

زنغمہ تا خدا ایک کوچہ راہست ۔ برین حرفِ تصوّف نے گواہست

مولوی رُوم از پئے اثبات این ترانہ سخن سنج است کہ یک حرفش پُر گہر گنج است ؎

بشنو از نے چوں حکایت میکند

نے مُراد از نفس کہ در ہر نفس بذکر حمد آں نوازندۂ بے نیاز و طرازندۂ نقوش بے انباز ہو بہو بہ زبانِ بے زبانی نغمہ سنج بتالِ درست بے طنبورہ و اُصول و سنج از تار ہائے عروق بہ اُصولِ طپشِ دل و بناخن زنیٔ مُطربِ عشق و بہ تلنگ زنی و بم نوازیٔ شوق ایں نغمہ نخست بحسبِ دلخواہ مرفوع و مسموع و ایں ہشت خزانۂ الٰہی است و کلید آں بدست رہنما و بہ دستگیری پیر و مرشد مشروع و مرجوع۔

۱۔ अनाहद یعنی صدائی کہ بے ضرب بگوش دل شنیدنی باشد۔

وقتے کہ شری برہماجیو ... یعنی آدم ... بہ ترجمانی معنی وحدت بہ بیان [illegible]

آمدند اول لفظے کہ ادا فرمودند اومکار است و [illegible] انزال **چہار بید** یعنی چہار کتاب مستطاب انشا و املا نمودند و چہار وقت بچہار بید مقرر است کہ در آں اوقات اگر خوانده شود فیض زیاد و نتیجه نیک می بخشد۔ **رگ بید** بوقتِ صبح رُو بطرفِ مشرق و **یجر بید** در وسطِ روز رُو بطرف جنوب و **سام بید** وقتِ غروب رُو طرف مغرب و **اتھرین بید** در نصف شب رُو طرف شمال۔ در **رگ بید** علم فقہہ و کرم و دھرم تنجیم و در **یجر بید** علم یگ و ہوم و **لشت** یعنی سحر و جادو و در **سام بید** مخصوص علم نغمہ۔ در **اتھرین بید** علم تنزیہہ و تفرید و توحید۔ پس **سام بید** زبدۂ بیدہاست کہ شری کرشن مہاراج اوتار ہشتم شری بشن نارائن صفتِ آں در شری گیتا جی میفرماید۔ **ویدانام سامہ وید وہم** یعنی زبدۂ ویدہا سامہ وید است و آں منم۔

ہنگام سکوت و گفتار شری **برہماجیو** صاحب لفظ **اومکار** بر زبان وحدت ترجماں میراند و شری **برہما** و شری **بشن** و شری **مہادیو** صاحب کہ یکے آفریدگار و دیگرے پروردگار و سیومیں کردگار است یعنی مؤکلان سہ صفت خاصہ حق کہ صفتِ ایجاد و صفتِ القا و صفتِ افنا باشد و دیگر ریشیاں و برہمنان و دیوتاہا و اجنّہ و بیر و ہا و عفریت ہا ایں لفظ را اسم ذات الٰہ میدانند و میخوانند و ایں حرفیست مرکب بہ سہ حرف بعینہ شد و مدّ آوازِ ناقوس و بہ غوغائے طپش دل و حرکت نبض میماند۔ حرف اول الف مفتوح و حرف دوم واو مضموم و حرف سیوم میم ساکن۔ نقشہ ایں از آدل بموجب علم سمس کرتہہ

---

۲ ऋग्वेद ۳ यजुर्वेद ۴ सामवेद ۵ अथर्ववेद ۶ यज्ञ
۷ वेदानां सामवेदोऽस्मि

که مجموعه علم ها ست، بدینگونه هلالے که بر سر دارد آنرا
فارسی غنّه میگویند و اردو ماترا در سمس کرتہ میخوانند
اول و آخر ہر آواز است از صدائے گھریالے واضح تر۔ مخرج
لفظ اوّل از ناف و مخرج حرف دوم از سینه و مخرجِ حرفِ
سیوم از دماغ یعنی شدِّ رُوح و شدّدِ والم و شدِّ پہلوان و
نیز بم و ہاؤ و زیر بر ہمیں سه حرف بروزِ ہر گفتگو است، خواه
بر ترانه خواه متکلم۔ اگر ایں حرف بیک ضربِ یا طپش دل ضم
ساخته بدرُون بخوانند اسپِ لنگِ اندیشه را بر عرش دوانند۔
اگر بر دُو ضرب بخوانند سُرور و عشرتِ کامِل حاصل گردد۔ اگر به
سه ضربِ بخوانند دولت دُنیا و عقبیٰ بیابند یعنی ہرسو، درگه و پلُت
دخلش از ناف، ثباتش در سینه و خرج از دماغ و بموُجبِ
علم سمس کرتہ ہفت عدد دارد۔ آنرا انگه و دیا می نامند،
الف یکے و الف مضموم هم یک و میم پنج تمام ہفت و ازیں
ہفت ہفت سُر مشتق یعنی ہفت آواز و ہر ترانه از ہمیں لفظ
بر می آید و در ہمیں در می آید عقلِ کل و نفسِ کل که بہم
جمع شوند ایں صدا بر می آید۔ خود مستمع و خود مسموع و
خود استماع و خود سمع۔ پس ایں تن مثلِ موسیقار است که
از ہر آواز پرُ است فہمیدن دارد و خودشنیدن به شنیدن آں پرشنیدن
و از شش سُر شش راگ و سُر ہفتم۔ لفافهٔ ہر شش و ہفت
سُر این است —

نیشاده[۱۰] ورشبه[۱۱] گاندار[۱۲] شدزه[۱۳] مدہمه[۱۴] دیوته[۱۵] پنچما[۱۶]

---

۸. ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत ۹. یعنی ऊ اُو ۱۰. निषाद ۱۱. वृषभ
۱۲. गांधार ۱۳. षड्ज ۱۴. मध्यम ۱۵. धैवत ۱۶. पञ्चम

از حلقه و ناف برآمد ترانه است۔

نیشاده آوازِ فیل ثابت یا ہمہ آوازہا و طریق خواندنِ آں علیحدہ ندارد۔ و

ورشبه آواز گاؤ از ناف خیزد و

گاندار آواز بزغاله و گوسفند بدستور و

ورشبه از خواندنِ آں بوئے خوش به دماغ میرسد و

شدزه مثلِ آواز طاؤس که دم از گلو و کام و بینی و زبان و دندان و سینه۔ و

مدیمه آواز کرانچو و عقار دم از گلو و سینه باز گشت بناف۔ و

دیوته آواز اسپ دم در پیشانی و آوازِ بلند۔

پنچمه آوازِ فاخته و قمری دم از سینه و پستانِ چپ و گلو و سرو ناف بگزرد و ازیں ہفت سُر شش راگ وضع شده۔

راگ بیرو خاصیتش آنست که شگفتگیِ دل و سُرورِ خاطر و صفائیِ وقت بہم میرسد و پرتو برو فروغ و نور ظاہر میگردد۔

مال کوس خاصیتش آنست که اجتماع جانوران وحشی مثلِ آہو و طاؤس و مار وغیره۔

ہندول خاصیتش آنست که به حرکتِ وزیدن نسیم برگہائے درختاں باہتزاز می آیند۔

دیپک خاصیتش آنکه فتیلهٔ چراغ ہا خود بخود از شعلهٔ آواز افروخته میشود۔

سری راگ خاصیتش بدینگونه که آرام[18] دست دہد و راحت

۱۷۔ ہر زبان سنسکرت کرونچ ۱۸۔ آرام ۔ آزادی ۔ دست (مطابق نسخه ب)

می افزاید و غم و غصہ بالکل میرود و شادی میسّر آید۔

میگھ راگ تاثیرش ہمچنیں کہ ابر می آرد و تقاطر باراں می شود و بعضے راگ ہائے نومی و بیداری و مضحکی و مبکی و مجلسِ خوشبوساز ہم ہست کہ بےعطر و مُشکِ دماغ ہا از تاثیر شنیدن آواز خوشبو می شود و نومی آنست کہ از فہمیدنش خواب شیریں مے آید و بیداری آور آنست کہ ہُشیار از خواب میسازد۔ مضحکی آنست کہ مجلسیاں متبسّم می شوند و مبکی آنست کہ فراق بیدا می شود و گریہ می آرد۔

چوُں ایں علم را شری مہادیو صاحب خوش فرمودند شش بیرو را کہ مُقرب و خدمتی بُودند حُکم فرمودند کہ ہر کس ہر راگے کہ بخواند بنام او موسوم باشد۔ پس ایں ناجہائے راگ ہا نام ہائے بیروان و گندروانست یعنی غلقت الطف نوری آتشی چہار آوازِ دیگر ہم ہست کہ خاصۂ بیروانست و آں چہار سَر را شری برہما و شری بشن و شری مہادیو و شری مہاگنیش کہ سردارِ تمامی بیروانست می داند و ہر بیرو را پنج بیری طابع است و از ہر راگ پنج راگنی بہ ظہور یعنی سی راگنی مجموعۂ و اسم عورتاں بر آنہا ثابت۔

راگ شش ہست و راگنی سی داں
بیروی ہر یکے بہ پنج شمار

بیرو و، مالکوس و ہنڈول است
دیپک و شری راگ و میگھ ملہار

چوں تماماً حساب فہمیدیم
سی و شش راگ و راگنی تکرار

مصوّراں تصویرات را از سی و شش راگ موافق دہیان آنہا در قلم می آرند و دولتمنداں ہوسناک در پیشِ خود نگہ میدارند و اسلوبِ ایں سی و شش راگ از تاثیر و احوال و ہیئت

۱۹۔ رجوع کنید تصاویر مندرجہ ضمیمہ ۳

آن مسطور است۔

تفصیل راگ و راگنی ہا

بیرو

همه راگنی

بیروی | مالسری | نٹ نارائنی
بیت منجری | للت

مال کوس

مالی گورا | کہاوتی | وروہ
رامکلی | کشکلی

ہنڈول

بلاول | لوڈی | ولیشاکی
گانداری | مدماونی

دیپک

دناسری | کلیان | پوربی
کدارا | دیسیمی

سری راگ

گوری | [کہگتا][20] | پنچما
گوجری | اساوری

میگھہ ملہار

شد ملہار | کاموده ملہار | نٹکالہ ملہار
گوند ملہار | مگوده

و ہر راگنی بست پوت۔ تفصیل آنہا معلوم نشد۔ تمام ششصد و شش راگ و راگنی و دیگر نایکاں و نایکی ہا۔ تفصیل آن ہا نیز معین نگشت و دیگر بہار جائے کہ استادان این فن از آمیزش

[20] بمطابق نسخہ ب

دو راگ یا دو راگنی اختراع نمودند۔ خصوصًا در عہدِ جہانگیر پادشاہ و شاہجہاں پادشاہ تانسین نام کلاونتے بسیار این قسم عملہا بثبوت رسانیدہ۔ آنہا را میانگی راگنی یا راگ میگویند۔ جہت اینکہ جہانگیر شاہ در عالمِ مستی بسبب آنکہ دائم الخمر و قائم السکر بود بہ تانسین امر میفرمودند کہ فلان راگ یا فلان راگنی بخوان، چون وقت آن نمیبود و لاچار میشد و راگ و راگنی آں وقت را بہ آن می آمیخت۔ از اقتالان و نایکانِ دکہن ما و ہومل معروف بہ شیخ المشائخ چناں معلوم است کہ تماما چہل و نہ ہزار راگ و راگنی است العہدۃ علی الراوی۔ ہر راگ و راگنی نقاشان دکہن بتصویر می کشند۔ آنرا راگ مالا نام است۔ کسیکہ تصوّر بآنقسم وقت ترا نہ کند۔ ہر اثرے کہ بہر یک راگ و راگنی است پدیدار شود والا خواندن بے اثر قسمے کہ درین عہد رسوم است مادہومل براں اقرار دارد۔ باین رنگ شرح دارد۔

شصت گری روز و شب۔ از شب ابتدا

ع۶ ضلع

ضلع کاتہرا از چہار گری تا ہشت گری شب	ضلع کلیان از شام تا چہار گری شب
٭٭٭	٭٭٭
رام کلی، سام کلی، شد کلی، لومالی	کانہرا، باگی، باگی رہتی، نندرانی
پوربی، حمیر، ایمن، کیدارا	اوانا، شاہانہ، درباری کانہرا، کانرا

۱۲۔ رجوع گنبد ضمیمہ ۳

ضلعہ دیسی

دیپنی جنگلا بجھونٹ ملنج

دلیسکار بیباس

ضلعہ مالی گورا

مالی گورا کہاوٹی ناردا

ضلعہ للت

للت نٹ نارائینی نٹ منجری

ضلعہ اساوری

اساوری جوگی آوری لاچاری جونپوری

درباری جزنتی

ضلعہ پورج

پورج سوجی بیرودی

کوجری برپاتی بیباس

ضلعہ لوڑی

لوڑی میانکی لوڑی جونپوری

درباری

ضلعۂ ولیشاکھا

ولیشاکھا لبنتی

ضلعۂ مالی گورا

مالی گورا کہادٹی ناردا

ضلعۂ ادانا

ادانا سورتہہ

ضلعۂ پنجم

پنجم کاموده کوند مگھوده ملہار

بنگالہ

ضلعہ دناسری

دناسری ملتانی میانکی
للت

ضلعہ ملہار

شودہ ملہار میگھہ ملہار گونڈ ملہار
سارنگ ملہار

ضلعہ پوربی

پوربی گندہار سری گورہ سری
مدکوری مالسری دولسری مبروہا

ضلعہ اساوری

اساوری جوگ اساوری لاچاری
جونپوری درباری جزونتی

این علمیست لا انتہا از ازل بر آمدہ وتا ابد گم شدنی نیست و این سی وشش راگ و راگنی از سی وشش تت[۲۲] است کہ از آن عالم و آدم برجا و برپاست و ازین سی و شش تت ہر کہ گذر کرد. خود مولے کہ مولائی مولیت شری برھما صاحب اول کہ ترانہ ساز کرد و سامہ بید آغاز نمود بطریق نثر یعنی بے رسم تال ادا فرمودند و عواقد خواطر خلائق را بناخن تیز آوازہ کشودند و بعد ازان نظم اول کہ تبایے خواند آنرا مول تال گویند- آن یکضرب و یکتالہ و تہتہ می نامند و بفارسی روانی دیپا دونا دورہندی دشتکہ دشتون فارسی چپ انداز ہم قرین آنست بہندی تہتہ دشتہ دشتون- مادۂ ہر اصول ہمین دور است باضرب نبض صحیح برابر و ازان

۲۲- ततव (تتو) بزبان سنسکرت ، بمعنی عناصر-

مشتق و در آن مستتر این دو را چون تکرار زدند، سه ضربه است و دو ضرب باید زد - یکی بر خلا باید گذاشت و این دو را دوتاله و پلته می خوانند. و بفارسی اوفر و به کشمیری داؤد پادشاه - دور اوفر دیلش ته ته دیلش تون - پلته - دَدَنا تَدَنّا داود پادشاه تو دین داه نابر ندا تون - نظامی عروضی را شوق این علم بسیار بود - هفده بحر اصول بموجب ابیات شرح کرده

گویم عدد اصول ها باز	هفده بحر است ای خوش آواز
بحریکه اقبول هرکس آمد	آن بحر بدان مخمس آمد
بحریکه بنای آن بحر لیست	آن بحر بدان که ترکی ضرب است
زین جملهٔ بحرها سرفراز	بحر دگر است آن دو یک تاز
یک بحر دگر درین میانه	دُور آمده بحر بیگانه
چون مطرب اگر براه پوییم	من دایره ثقیل گویم
آن مطرب خوش نوا براند	در دایره خفیف داند
آن بحر که دور او دو دور است	آن دایره نقش نیمدور است
بحریکه به رغبت شهمان است	آن بحر بدان که دُر فشان است
از پیش پیش ضرب کم دان	هر ضرب در آنچه است هم دان
بحری که هزج بر آن مثل است	تابع و موافق از عمل است
در ضرب به یازده شمار است	شش ضرب دو گر نیم بر آر است
بحری گویم که دُور شاهیست	یکضرب کم از هم مساویست
هر چند بدور هم مساویست	از ضرب دو پنج بدان مساویست
بحریکه به بحرها امیر است	صد ضرب مکرره کثیر است
صدر از عرب ماة شمار است	اثمش ماتین از آن افزار است
ده باد و مقام ای خوش آواز	با گوشه و شعبه پرده ها ساز

ہنگام ترنمش غزل خوان	صد جان بمدویدہ بیک جان
استاد عمل دہ ودو بندش	از صوت کشیدہ بند وبندش
از زیر صد ودو بیت بر گیر	در بم دگر آنچنان خبر گیر
مطرب ہمہ دان بہ ساز	پس بندِ دوازدہ کن آغاز
بحر یکہ بہفت ضرب معمول	آن نیم ثقیل است ومقبول
گویم بحر یکہ از اول بود	ترتیب شدہ زشاہ داؤد
بحر یکہ خوش آیدہ است خوش باز	اوفر بہ روانیست دماز
بحر یکہ بہر ثقیل معمول	چپ انداز است گو بہ معقول
یک بجرو گر چنانچہ در ہند	ہم تہتہہ وہم دوروبہ گویند
در فرس اگر دوروبہ خوانی	ہندی است اگر بہ تہتہ دانی

مولہ تال

ہندی	فارسی
تہتہہ یکتالہ	روانی
پون تال	چپ انداز
لبنتی	

دو تالہ

ہندی	فارسی
لپتہہ	اوفر
یکہ واود پادشاہ کشمیری	

تریتالہ یعنی سہ تالہ

بڑا تریتالہ	تریتالہ خورد	فارسی
در دیکہ تال	در فارسی	دو روبہ
		دو یک

چوتالہ یعنی چہار تالہ

ہندی	فارسی
ارہ، چھوٹا چوتالہ	چار ضربہ نیم دور
بڑا چوتالہ	ہجر

پنج تالہ

ہندی	فارسی
سُرفاختہ	مخمس خفیف
	فاختہ ضرب

شش تالہ

ہندی	فارسی درحیثیت و خیز تفاوتے دارد
چہہ تالہ	{چنبر — دو یک سنگیں}[۲۳]

ہفت تالہ

ہندی	فارسی
سات تالہ	نیم ثقیل

ہشت تالہ

ہندی	فارسی
برہست تال	سماوی دور شاہی

نہہ تالہ

ہندی	فارسی
نہہ تالہ	بحر رمل

دہ تالہ

ہندی	فارسی
دس تالہ	ضرب الفتح

یازدہ تالہ یعنی یازدہ ضربہ

ہندی	فارسی
یاران تالہ	ترکی ضرب

دوازدہ تالہ

ہندی	فارسی
باران تالہ	دُرافشان

سیزدہ تالہ

ہندی	فارسی
تیران تالہ	ثقیل

دوصد تالہ

ہندی	فارسی
برہمہ تال	مائتین

دلشنو تال کہ آنرا شری لچمن ترائین صاحب می داند و مردم روئے زمین ازان معلوم ندارند

رُدو دِرہ تال بدستور

بندۂ خوشدل شارح این نسخۂ حقیقت اُصول ہا باین رنگ از اُستادان صحیح کردہ بہ بیان می آرد و می نگارد۔ از مولہ تال کہ روانی و تھتیہ و داؤدِ پادشاہ باشد پیش ازین شرح کردہ کہ اینہا اضافہ از ہفتدہ بحراند۔

اول سہ تالہ ہندی یعنی ترتالہ اصل چہار ضربہ است و چہار قسم سہ ضرب در نواختن و یکضرب بہ خلا۔

دو یک فارسی۔ چو تہا ترتالہ ہندی

فارسی	سہ تالہ یعنی ہندوستانی
دلیش تون تون	دَ دِ نا
دلیش دلیش توں	دَ دین دین نا

از ہر ضرب بر خالی تصنیف ست و سپرد برمول

سہ تالہ ترتیالہ کلان وقتے کہ دو یک

دوبارہ نواختہ شد در رفتار با دو یک تفاوتے دارد کہ یا فتنی است نہ نوشتنی در فارسی نیست۔

دین نہ دَدین تا دین نہ دَدین نا

از ہر ضرب رفتارِ تصنیف سپرد برمول

دیگر دو یکہ تال برہندی

بفارسی دو رُویہ چہار ضربہ و یکضرب بر خالے

فارسی	ہندی
دلیش دلیش توں توں	دَ دین نا
دلیش دلیش توں	دَ دین نا
بطریق سہ تالہ	د دین نا
	دین نا
	بطریق سہ تالہ
	نشست و سپرد

چپ انداز

دلیش تہ دلیش توں دلیش تہ دلیش توں
نشست و برخاست بدستور ہندی
پون تال می نامند و این پون تال لفظ ایست
دو راست در نشست و برخاست تفاوتے دارد
و نسبتے ہم در ہندی نزدیک یہ دو رویہ
روانی دو بارہ۔

چوتالہ یعنی چہار ضربہ

فارسی برمُول سپرد

نیمدور
دلیش توں دتکہ
دلیش دلیش توں
مُول

ہیچ بست بکرار نیمدورہ
ہشت ضربہ و چہار تالہ
ہم خواندہ میشود در نشست و خیز
تفاوتے دارد با نیمدور
و در سپرد تفاوت کلیہ
دلیش توں تہ تکہ
دلیش دلیش توں دلیش دلیش توں
توں
مُول

ہندی برمُول سپرد

ارہ با نیمدورہ برابر
دلیش دلیش توں
دلیش دلیش توں
مُول

چہار ضربہ
یعنی چوتالہ
دلیش دلیش تکہ
مُول

پنج تالہ بفارسی مخمس

دہ تالہ بتکرار پنج تالہ پہار دویک ـ برابر

مخمس	خفیف
تکہ تکہ دلیش تکہ دلیش توں	دیشتا توں دیشتا توں
دلیش دیش توں تکہ	دشتا وشتا وشتا توں
دلیش توں تکہ	دلیش تکہ دیدش توں
۲۴ [دلیش] دلیش توں	دش تکہ وش توں
مؤل	مؤل

پنج تالہ بنصف مخمس و خفیف

دلیش دلیش توں دلیش دلیش توں

دلیش دلیش توں

مؤل

فاختہ ضرب بہندی سُر فاختہ

۲۵ [کُو کو کو نہ کُو کو کہ کہ]

دلیدش دلیدش دلیدش توں

مؤل

شش تالہ فارسی و ہندی برابر

چنبر	دو یک سنگین
دلیشتا توں تکہ تکہ دشس نہ تکہ تکہ	دلیش توں تکہ دلیش توں تکہ
دشدش توں	دشدش توں
مؤل	مؤل

از اول برخاست و در آخر سپرد

۲۴ ـ بمطابق نسخہ ب

۲۵ ـ بمطابق نسخہ ب

هفت ضربہ بفارسی نیم ثقیل

تکہ تکہ دلیش تکہ دلیش تکہ تکہ

برخاست

برمول سپرد

دلیش تکہ دیشدش توں

از تال دوم برخاست

مُول

هشت ضربہ ہندی آٹھہ تالہ

سماوی

ہندی برہست تال

دلیش دلیش توں تہ تکہ دلیش تہ دیشدش توں

مُول

ترکی ضرب

تکہ تکہ دلیش تکہ دلیش دلیش توں توں

دشدش توں

مُول

دور شاہی تکرار نیم دور یا سماوی برابر

دلیش دلیش توں تہ تکہ

دشتہ

دیشدش توں تہ تکہ

دیگر ثقیل تکرار نیم ثقیل چہاردہ تالہ رفتارش نزدیک بہ دو یک لیکن لنگنے۔

تکا دلیش تکا دلیش دلیش تکہ تکہ تکہ

دلیش دلیش تکہ تکہ دشدش توں

تہ تکا دلیش دلیش تکہ تکہ توں

دش تہ دش تکہ دشش توں

بطریق ہندی ـــــ

تنا درہ وِ درنا درہ وِ تنا تنا تنا

دیہ تنا تہ دیم تہ دیم تہ تنا در در تنہ تنہ

{توں در تہ در تنہ در توں}

دیگر مائین ہندی برہمہ تال می نامند دو صد ضرب است. دیگر دُرفشان ـ و بحر رمل ـ

تال ہا و اُصول ہا باین ضرباتِ دلفریب اند و زیادہ برین نفہمیدہ ام ـ تمام سی و دو اُصول اند بر سی و دو حرف شری گائیتری ماتاجی کہ خاصۂ برہمنان است و سنتان چہار مصرع دو اُصول بر زمین نیست، یکے رودرہ تال و دیگر وِشنو تال ـ

چوں شری برہماجیو صاحب سامہ بید را بہ ترانہ و نغرہ و ضربات درست ادا و بیان فرمودند ہمہ فرشتہا و اَجِنّہ و بیروہا و گنگ ہا و عفریت ہا و گندربان و حوران و غلمان و پری ہا و دیوہا و رشیان و برہمنان و سیّدہا و ماران و جملہ مخلوقات ازین علم بوجد آمدند و مست شدند و بیارہ خوش وقت گردیدند و شری مہاگنیش صاحب آنرا بہ دایرہ رقم کشیدہ و ہمہ ہا بشوق و ذوق تمام یار گرفتند تا آخر دواپر جگ این بید بر روئے زمین بود ـ بعد ازاں کہ شری بودہ اوتار صاحب ظہور فرمود و مانع عملِ بید ہا شد و این بید را فرشتہا برداشتہ بردند و چیزے شری کرشن صاحب مہاراج با گوپی ہا بزبان حال در وقتِ خود میسّر فرمودند در دنیا موجود ماند و ہنوز میخوانند حقیقت سازہا بدین نوع است کہ نگارشش میرود ـ وقتے کہ سہ کاران و فرشتہا و ریشیان

---

۲۲. بمطابق ـــ

و ماراں و اجنہ جمع گردیدہ دریائے شور را بحکم قدرت الٰہی شور دادند و از چہاردہ رتن ناقوس ہم از دریا بر آمدہ و شری بشن مہاراج از دیدن آں محظوظ گشتہ بدست مبارک خود آں را نواختند۔ از آوازِ اومکار از نواختنِ آں بر آمدہ ہمگی مخلوقات مسرور و مبتہج گردیدند و ہمراہ ناقوس نوازی شعبۂ عینِ وحدت دانستہ بنواختن آں مشغول گشتند۔ شری سرسوتی دیوی ماتا سازِ بین اختراع فرمودہ و در نوازش آنست دیندراجہ مہاراج و چترسین سرکردہ گندروان نقارہ بموجب تالہا درست نمودہ سرنائے و کرنائے و بوق و قانون و زنگولہ و دف باجلاجل و بے جلاجل و ڈہل و دمامہ و دکھن باج و عرب و بجہتہ و قوس و کورکہ و دادی اختراع کردند، کہ مدام بنواختن آں اشتغال دارند و شری ماتا پاروتی دیوی بھوانی طنبورہ بے بند احداث کردہ بہ شری بیرتیال جیو بخشیدند کہ نواختہ باشند و این شری ماتا پاروتی اوم اوّل و مادہ ہمہ گی مادہ و نر و از ہمہ بھوانی ہا و دیوتاہا بزرگتر و مہتر و بہتر و شری نارد منیشر جیو یعنی بشیر کہ برابر او درین علم ہیچ یکے نیست نے یعنی بانسری خوش کردہ و شب و روز در خدمت شری بشن صاحب مینوازد و شکر دیوتا یعنی زہرہ کہ موکل این علم است رباب و کمانچہ و چنگ و موہ چنگ کہ بدست و دہن می نوازد کویر دیوتوے شرون کہ سردار بچھہا و پشاچہا یعنی خلقت کثیف بازی عود و بربط کہ تیار ساختہ و نواختہ تا زمان کلجگ ہمینقدر سازہا مینواختند و

۲۷۔ یعنی راجہ اندر

بعد ازاں در کلجگ افلاطون کہ معلّم اول است از کمالِ تفرس ارغواں را مخترع شدہ[۲۸] و بعد ازاں **بوعلی سینا** در جنگلے گذر داشت ناگہاں بجائے رسید و دید کہ خرسے مردہ و بشاخے بند شدہ و ہیکلش با استخوان بوسیدہ و عروق خشک با استخوان سرگرہ بستہ۔ از تارہائے عروق صدائے خوش بر می آمد۔ آنرا دیدہ و قبض را تمثال آں ترتیب نمودہ و یک طنبور بہ نو دو شش بند بستہ تا نو و شش پردہ جُدا جُدا معلوم گشت و ہندیاں مخفف آں سہ تارے بند و دیگر با شانزدہ بند نیز مرتب ساختند و لقمان تمثال قانون سنطور تیار نمود کہ نود و شش تار دارد و چنگ نیز تیار کردہ اوست و **مردنگ** سازلیست قدیم وضع کردہ **نایکاں ہند** بمع دوکرہ و مانند۔ تمثال موسیقار کہ جانوریست کہ ہزار سوراخ در منقار دارد و از ہر سوراخے آوازے خوب و سرخوش بر می آید، سازے ساختہ **موسیقار** نام و **طبل** و **تنبک** از قدیم است۔

ایں است حقیقت سازہا و ہمہ حکیماں از کنہ ایں علم عاجز آمدند ہیچ یکے دعوئ مہارت آں نتوانست زد۔ آوردند کہ روزے **شری نارد منیشر جیو** را غرور در دل خطور کرد کہ برابر من راگ خوانے نیست و در ہماں اثنا خوابش در ربود و در خواب می بیند کہ دشتِ کلانے پُر از زن و مرد و ہمہ خوش شکل و لبصورت خوب ولیکن ہر کس را اعضائے بُریدہ شدہ و ازاں اعضا خون

۲۸۔ کرد (؟)

میچکد و حیران ماند کہ آیا اینچہ مردم اند و چرا چنین مجروح شدہ اند۔ و از آنہا جہت می پرسد و ہمہ متفق شدہ در جواب گفتند کہ **ناردمنیشر** نام شخصے در دنیا راگ میخواند و استاد نادیدہ است۔ و از دست او این حالت نصیب ما شد و اگر شما در دنیا می روید با او ملاقات بکنید و او را از خواندن منع نمائید والا بگوئید کہ پیش استاد رفتہ بخوبی بخواند، و بیاموزد کہ تا خلاصیٔ رنجوریٔ ما شود کہ ما راگ و راگنی ہائیم۔ چون ازاں حالت بیدار شد و از غرور خود بیزار و بدرگاہ شری نراین مہاراج زار زار نالید تا مقبول گردید، و بعد **طوفان نوح** کہ در طرف مغرب زمین خلقت معدوم شد و اہلِ مشرق و جنوب از روئے علم تنجیم شمروند کہ طوفان خواہد آمد۔ ہمگی مردم برایٔ عیال و اطفال و احمال و اثقال خود کشتی ہا تیار کردہ و نیز کدو ہا را باہم بستہ بالائی آں تختہ ہا محکم کردہ و براں نشستہ اند و جمع کتاب ہا و علمہا و دیگر اسباب ہا ازاں ورطہ خلاصی جستہ اند و باز وقتیکہ طوفان برطرف شدہ بجاہائی خود آمدند و مغربیاں از روی تنجیم شمروند کہ پادشاہے از طرف مغرب خروج خواہد کرد، در حدث خطا کردند و ہمہ خود را بآب سپردند۔ تا وقت افلاطون ہیچ یکے از اہلِ مغرب از جماعتے کہ بکشتیٔ نوح جاں بسلامت بردند و بہم رسیدہ اند۔ جز از علم نغمہ نداشت، مگر وقتے شاگردے از شاگرداں او طرف ہند رفتہ علم راگ و رنگ را بسیار خوش کردہ و چیزے آموختہ در پیش **افلاطون** آمد و اظہار کرد و افلاطون ہم از

شنیدن آں بسیار محظوظ گشت و گفت کہ این علم سماعی و سماوی را ہیچ یکے بہ نہایت نخواہد رسانید و تا آں وقت اکثر در محافل و مجالس و مدارس لشاگرداں گفتی کہ مرو ہست و علم گو و چوں ایں علم را درک کرد، گفت کہ علم ہست و مردکو، و فرمود کہ ایں علم موسیقی است یعنی گرہ بر بادہ زدن۔ بزبانِ یونانی مو بمعنی گرہ و سی بمعنی بر و قی بمعنی باد۔ از نغمۂ فارسی روایت چنیں است کہ موسیٰ پیغمبر درمیاں دریائے رودنیل سنگے را دید و بسیار خوش گردید خواست کہ بر دارد و آخر میل نکرد۔ در آں حالت جبرئیل بر ئے حاضر گشت و گفت کای موسیٰ ایں سنگ برا بردار یا موسیٰ قی بزباں یونانی قی یعنی بگیر، روزے بکار می آید، شُدے موسیٰ با قوم خود چہل روز در صحرائے با قوم خود بماندند و آب در آنجا مفقود شد و چہل روز آب عذیرہا خوردند تا بعدیکہ ہمہ عذیرہا خشک شدند و آبے در صحرا نماند۔ تشنگی و عطش بر آنہا غلبہ کرد و موسیٰ بدرگاہِ کبریائی اللہ تعالیٰ بعجز و زاری بسیار نالید و دعائش مستجاب شد و جبرئیل حاضر گردید و گفت کہ موسیٰ عصائے خود بر آں سنگ بزن و جبرئیل خود غائب شد و موسیٰ بزور تمام عصا زدہ تا سنگ را دوازدہ شورانخ و پارہ گشت و از ہر سوراخے چشمہ جوشیدہ و ہر آبے بصدائے دیگر در خروشش۔ موسیٰ در آں آوازہا محو گشتہ و خلق اللہ با آب خوردن مشغول شدند۔ و گلبانگ راحت زدند و موسیٰ ازلبس محویت وتعقل و تفرس آں دوازدہ آوازہا یاد حافظ خود

داده - بزبانیکه داشت چند شعر آن آواز ہا خوانده و دوازده مقام نام آنہا گذاشت۔ بموجب آں دو بیت فارسی است کہ

راست عشاق و بوسلیک بساز باتو اصفہان بزرگ نواز
زیر افگن عراق و زنگولہ پس حسینی رہاویت و حجاز

روایت دیگر — چنانکہ روزے موسیٰ سر بمراقبہ داشت بمقصد آنکہ از علم ایں مقامہا مطلع شوم۔ و مادہ نوادر یابم - و چوں جوشش فوارہ ہا دریافتم و از مادہ آں خبردار گردم۔ ہاتف غیب ندا در داد کہ در بیابان قضا و قدر سنگیست کہ از ضرب عصایت بشکند و سرِ مقامات [را][29] ازاں دریائی و علمے بدید آید کہ بنامِ تو اشتہار یابد - از سرِ حیرت دراں حالت بجواب نمودہ و می بیند کہ در بیابانے خلقے است بشکل انسان و دستہائے شان مثل دواب و درختہائے بسیار و بجائے اثمار آں سرہائے مردُم آویزان و ہراساں و از آنجا قدم زدن گرفت۔ ناگاہ در یک مکانے رسیدہ، سنگے را دید شش پہلو۔ موافق امر غیب ضرب عصائے خود بر آں انداخت و از شش پہلوئے آں شش نہر جاری و پُر صدا، و ہر صدائے جداگانہ و خوش آہنگ شنیدہ و بیدار شد[31] و حکیمان وقت ہا طلبیدہ، اظہار این عجائب کردہ۔ آنہا دو مقام را یکجا جمع کردہ تا آوازے ازاں حاصل شد و شش آواز ظاہر گشت۔

سلک و کردونیہ نوروز اصل ہا ربع وشہنانہ باشد با کوشت

۲۹- (ب) (۳۰) آدم (۳۱) گشت (ب)

اینچنین نام خوش آوازہا اُستاد اندر گفت و نوشت —
در حدیقۃ الانوار آوردہ اند کہ حکیم فیثاغورس شاگردِ سلیمان قصیدۂ مشتملبر مواعظ بآہنگ ترتیب دادہ و در قوم بنی اسرائیل آمدہ و بآہنگ دلفریب خواند و مستمعان [۳۲] ہمہ متحیر و بیشتر راغب گشتند، لیکن حکیم مذکور ہمگی ہشت مقام دراں قصیدہ درج کردہ و ہمیں ہشت مقام و شش آواز میخواندند —

بوسلیک راست و حجاز و اصفہان راست و عشاق با صوتِ عراق
ہم رہاوی و حسینی ہشت وان پیش ازیں میخواندہ اند اہل عراق

بعد ازاں اُستاد حضرت سعدی خواجہ شمس الدین محمود چہار مقام دیگر ازیں ہشت مقام بہ تعقل و تفکر استخراج کردہ۔ از بوسلیک و حجاز — نوا و از رہاوی و اصفہان — زنگولہ و از راست و عراق بزرگ و از حسینی و عشاق — کوچک بعد ازاں ایں مقامات را بہ دوازدہ برج از روئے تاثیر مزاج منسوب کردند —

راست در برج حمل کردہ مقام | باز اصفہاں آنچ ثور آمد بنام
تا عراق آید بجوزا بے نفاق | کوچک از خرچنگ افتاد اتفاق
گر بزرگ اندر اسد گشتہ نہاں | ہم حجاز از سنبلہ باشد عیاں
بوسلیک آمد بمیزان نوا ماں | ساخت با عشاق در عقرب مکان
با حسینی قوس را دمساز شد | زنگلہ با جدی ہم آواز شد
شد نوا و دلو با ہم سازگار | تا رہاوی را بحوت افتاد کار

بعدہٗ خواجہ ابراہیم سلیمی و اسحاق موصلی از ہر مقام موافق ساعات شبانروزے دو شعبہ از ہر مقام وضع کردہ اند —

---

۳۲ ۔ (سب)

مجموعہ بست و چہار شعبہ است ۔

راست خوان و راست رو اے مردِ راہ
پس مرقع را بخوان تا پنج گاہ
چون باصفاہاں بخوانی اے پسر
دم بہ تبریز و نشاپورک سپر
چون عراق از ہر نوا منسوب شد
ہم مخالف بیشتر مغلوب شد
آنکہ گوہرہائی کوچک سُفتہ است
شعبہ اش رکب و بیلتے گفتہ است
از بزرگ آخر گل بختم شگفت !
تا شنیدم از ہمایوں در تہفت
حاجیاں را گم شد آہنگ حجاز
تا سہ گاہ آمد حصار اہل ساز
بوسلیک آہنگ کن اے نیک نام
از عشیراں با صبا آمد پیام
نالۂ عشاق تا دریافتہ !
از اول از اوجِ محبت تافتہ
از حسینی تا حلیثے خواندہ ام
در دوگاہِ دل محیّر ماندہ ام
نغمۂ زنگولہ کاہل حال خواند
چارگاہ از پردۂ غزّال خواند
از نوا نوروز خارا دور نیست
گوشۂ نیکوتر از ماہور نیست
از رہاوی پیش ارباب نغم
نسبت نوروز عرب دیگر عجم

و دو مقام کہ یک آواز باین نہج است ـ
تاکہ سلمک را بلند آواز شد
یا صفاہان زنگلہ دمساز شد
راست در گردوینہ دل داشتی
کردہ با عشاق معنی آشتی
تا مرا نوروز اصل آوازہ شد
از حجاز و ور نواء خوش تازہ شد
از گوشت آواز چون آمد برون
بوسلیک است از حسینی رہنموں
ماریع رامیخواں و سرمایہ بسیر
از عراق و کوچکت آید خبر
بعد آں حکیماں از ہر شعبہ دو گوشہ گرفتند کہ چہل و ہشت
گوشہ باشد ـ
از حجازہ آمد سرگاہ ای خوش نواز
تا بہ بالیستہ بکارے سرافراز
ہم حصار آمد برون خوش از حجاز
کرد زاری و مناجات از نیاز
راست خوشتر از مبرکہ در صدا
صحت و ذوالخمس در گوشہ روا
راست اندر پنجگہ باشد شمول
عرسانی و مکان گرود حصول
از نوا نوروز خارا جلوہ گر
گلستان اندر دہانے بے سپر
زاں نوا ماہور باساز و صبا

ہست تیریز کیرش با صفا

گر مخالف از عراق آمد برون

پہلوے با اعتدالش توش شگون

میشود مغلوب آخر زاں مقال

متعدی ہست با اوج کمال

گر رکب از کوچک آمد در رکاب

قدرے آرد از رکیبایت حساب

چوں بیات از کوچکے بگرفتہ ام

چوں بہار از بس نشاط آشفتہ ام

از رہاوی ہست نوروز عرب

غم ز دل آمد عریاں با طرب

از رہاوی ہست نوروز عجم

مالوی و بہر جنگ آمد ندم

از بزرگ آمد ہمایوں شعبہ

اصلی و ضامن چہ موزون شعبہ

در بزرگی ہست جمعیت نہفت

نہری و سنوار باہم گشت جفت

بوسلیک اندر عشیراں خوش نشست

روح افزا و طرب انگیز ہست

بوسلیک از شعبہ نوروز صبا

تواماں گشتہ حجاوات و صبا

از حسینی آں دوگاہ خوش مزاج

از بیات ترک و گردش امتزاج

ہم مجیر از حسینی نغمالے با عشیراں شہنانے خوش شدے۔

ہر یک مقامے دو شعبہ و ہر شعبہ دو گوشہ و ہر گوشہ دو پردہ و وجود نغمہ بر نود و شش پردہ است، تمام نغمۂ فارسی بہ تفصیل ذیل ـــ

پردہ ہا	گوشہ ہا	شعبہ	مقامات	آواز
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	سے
(۹۶)	(۴۸)	(۲۴)	۱۲	(٦)

تمام یکصد و ہشتاد و شش نہادند - در قدیمے عراق و ماوراءالنہر از پردہ ہاست ـ

کیفیت امزجہ مقامات

راست از برج حمل - آتش و گرم و خشک
آزار ہائے بارد و فالج را شفا بخشد -
بہ درجۂ سیوم خشک

صفاہان از برج ثور - بادیست سرد و خشک بہ درجۂ دوم
آزاریکہ بہ سبب خشکی باشد و بگرمی نیز موافق است

عراق از جوزا - خاکیست، اثر آں گرم و تر است
علاج آزار سرسام و ہر سال کہ از کمال سردی باشد

کوچک از برج سرطان - اثر آں سرد و تر و
علاج آزار درد گوش و طپش دل کہ از حرارت باشد

بزرگ از برج اسد - آتشی است اثر آں گرم و خشک
مرض پیچش و آزار سودہ و رودہ را مفید آید کہ
بسبب سردی باشد

حجاز از سنبلہ - کہ خاکیست اثر آں سرد و خشک
علاج مرض قولنج و لقوہ و نیز دردہا یکہ
بسبب گرمی باشد

بوسلیک از برج میزان کہ بادیست اثر آں گرم و تر
علاج مرض درد سر کہ از سردی باشد و بچہ را در
شکم مادر نگہدارد

عشاق از برج عقرب - کہ آبیست و اثر آں
سرد و تر است
علاج مرض بادہای گرم و خشک

حسینی از قوس - آتشیست و گرم و خشک و اثر آن
دفع کنندهٔ حرارت و بخارات

زنگوله از برج جدی - که خاکیست اثر آن
علاج مرض قولنج و لقوه و دردی که از سبب گرمی باشد

نوا که از برج دلو - که خاکیست گرم و خشک است
به مرضِ عرق النساء و افکار فاسده دوا است

رهاوی از برج حوت - که آبیست اثرش سرد و خشک
علاج مرض درد گرده و مثانه و تشنگی که از گرمی بود

بزرگان میفرمایند که قبل ازین علاج مریضاں علی الخصوص از بادشاہاں به خواندنِ سرود و نواختن ساز میکردند و اگر احیاناً ازاں چاره نمے شد به اغذیه و اشربه و فواکه لطیف مداوا می نمودند و بر تقدیریکه از آں هم دفع عِلّت نمے شد از ادویه خوش طبع علاج میکردند و اگر ازاں صورت نمے گرفت. باز معالجه از ادویه ترش و تلخ و بدمزه به لاعلاجی دارو میکردند. تقسیم اوقات که حکیمان پیشین بمقامات مقرر گذاشتند این است ـــ

براق خود کشی بر عرشش راند — که حمدے در رهاوی صبح خواند
چو خواند خوش حسینی اول روز — جهانگرد چو مهر عالم افروز
بُرد بر آسمان چوں زهره ماهے — اگر خواند عراق چاشت گاهے
بوقت استوار گر راست خوانی — لبسے از راستی باشد نشانی
صفا یابد ز کوچک با نیازش — چو خواهد در نماز دو نمازش
کسے را بوسلیک آمد چو در گوش — کجا ماند نماز دیگرش هوش
بخوان عشاق را در روز دیگر — کباب عشق و عشقے هست در خور
اگر زنگوله را خوانی بهر شام — شود شام تو چوں روز دلارام
نماز خفتن از زاری بهر حال — اگر خوانی حجاز اے نیک افعال
بخواں بعد از دو خفتن شب باواز — بزرگ از حال تا گردی سرافراز
اگر در نیم شب خوانی نوا را — کشاید بر تو درهای سما را

اگر خوانی صفاہان در سحرگاہ   شوی از سرِ ہر دو کون آگاہ

بعد از ترکیب سلسلہ بندی مقامات و تقرر اوقات دانایان این فن ہر یک قصیدۂ در آہنگ بدسانئی ضربات اُصول تیاز نمودند۔ بعضے ہا افراد و بعضے دو بیت یکے پست و یکے بلند۔ پستے را خرج و حضیض می نامند و بلندی را اوج در ترنم آوردند و بعضے در سہ بیت۔ اولش بہ پستی و ثانیش باوج و سیوم لبشُد ذوالجم یعنی میانخانہ مقرر ساختند و نیز نقرات را بدستور و از گرفتن آہنگ آخر یعنی کہ درجائیکہ آواز لبشنید کرسی مقامات و سربند بچندیں نوع اعمال نغمہ است ـــ

نقش تعین صوت عمل کار قول سرغزل ترانہ

ریختہ پیشرو سربند ترکیب

نقش آنست کہ تعین و نقرات او یکنوع باشد و تعین آنکہ بیت بنوعے و نقرات بنوعے سوائے یللے خواندہ لشود و تن تن ندارد و صوت را یک سرخانہ و میانخانہ بارگیر است و تعین را درآمد از بیت میشود و نقرات آں تن تن است و یللے ندارد و قول را دو سرخانہ است بیک طرز بارگیری و میانخانہ ندارد و کار بحرلیست نامتناہی و درآمد از نقرات دارد و بعدازاں بیت میخوانند باز بر سر نقرات آمدہ سرخانہ را تمام میکُند و سرخانہ و سرغزل یکنوع دارد۔ یک میانخانہ و بارگیر و شعرہائیش از ہر زبان کہ باشد در آمدش خواہ از بیت خواہ از نقرات ہر دو جائیز امّا اکثر سرغزل بے بیتے است۔ سرخانہ و

میانخانه و بارگیرے ندارد و ترانه سه گوشه دارد۔ یکے
بیتے و یکے مدح بازم و دیگر یلاله و یله لا و ریخته
در اصول و نقراتش خواه تن تن، خواه یلاله تصنیفے را
گویند که بچندیں اصول بوده باشد یا بچندیں آہنگ و نیز
رنگ آنزا میگویند۔ پیشرو یعنی آغاز مقام و آمیزش
صوت و در سربند خواندن ہنر سازنده است و
یک سر خانه و میانخانه و بارگیر است و سربند بچند
اصول است و ترکیبات آں بدیہه است۔ ہرگاه
اوستاداں باہم آزمائش کنند سربند عیاں دارند۔
قدرت یکدیگر معلوم میکنند و فرو آنکه یکمصرع اوج و
یکمصرع پست بوده باشد۔ و صوت الفعل آنکه ہم اول
نقرات و ہم آخر نقرات داشته باشد۔ نظم آنکه با اصول
باشد نیز آنکه بے اصول خوانند و سربند نیز آنزا می
گویند و آواز وقت ترانه بہ تصور بالائی دوش و چشم
خود سوارکند ترکیب آنکه طول و عرض آہنگ را موافق
ترنم برابر دارد آنزا روشن سربند گویند۔ آنزا تصنیف میتواں
گفت که بیت از خود باشد و اگر بیت از دیگریست آنزا خیال
میتواں گفت و نغمه در شب بسیار خوش است و پرُ اثر
است و از زبان زن صاحب جمال عصمت شعار و طفل
خورد سال از بس بہتر و شیریں و خوشتر و امیرخسرو دہلوی
خلیفه نظام الدین گنجوی که در راگ و رنگ و مقامات
فارسی علم بسیار داشت، چوں مقامات فارسی را بموجب تفرد
اوقات حکماء خوانده باہوا نیامیخت و لذت نداد که ہوائے ہندوستان بسیار تفاوت
باہوائے یونان دارد که ہندوستان گرم سیر است و ہوائش تر و خشک و ہوائے

ایران گرم وتر و ہوائے کشمیر سرد تر۔ پس بر بیت راگ دانان ہند تقرر مقامات فارسی نمودہ۔

پنجگری از شب گرفتہ تا بہ صبح۔ از مقامات رہاوی و از شعبہا چہارگاہ و از راگہا بباس و گوجری و رامکلی و پرج و پرباتے۔

از صبح تا پنجگری روز۔ از مقامات بزرگ و از گوشہ ہا پہلوی و تکانے و از شعبہا نوروز صبا و مجادات و از راگہا بیرو و بیروی و گندہار و توڈی و بیروی و نت نارایني۔

بعد پنجگری روز۔ عراق و مقلوب و رہوے عراق و مخالف و از راگہا بلاول و دیوہ گری و جزونتی و الہیا بلاول و جنجوٹ و پوریا۔

بعد دہ گری۔ مقام حسینی ، دوگاہ و بیات ہا و از راگہا توڈی ، درباری و اساوری و جوگ اساوری و لاچاری و رکب و بیاتے۔

بعد پانزدہ گری۔ روز تا بیست گری از مقامات کوچک و از شعبہا بیاتے و نوروز عجم و از راگہا ، سارنگ و ملارہا۔

بعد بست گری۔ از مقامات زنگولہ و از شعبہا ، عوال و نوروز عرب و بہار و نشاط و از راگہا ، سری راگ و گوڈہ سری و مالسری و دنا و دناسری واگر گندہار و تکاتے ہم دریں وقت خوانند عیب نیست۔

بعد بیست و پنجگری۔ بوسلیک و غزال کشمیری و انارگنی و بیروہ و جنگلا و مانج۔

وقت غروب آفتاب تا پنجگری شب۔ مقام حجاز و حصارہ دوگاہ

و بستہ نگار و سہ گاہ کوہی و کبری سہ گاہ و از راگہا پوربی و گوڈی و نٹ۔

بعد پنجگری شب۔ مقام راست و پنجگاہ و مبرکہ و از راگہا شام و گداز و کلیان و دیوگری و راست کشمیری کہ ذوالخمس باشد و شام کلیان و بوپلی و شدکلی۔

بعد دہ گری شب۔ مقام اصفہان و نیریز، نیشاپورک و شودکلی و حمیر و امین کلیان و اڈانہ و کانڑا و شاہانہ تا نصف شب۔

بعد پانزدہ گری شب تابست گری۔ از مقامات نوا و از راگ صورت و دیپک و منصوری و خماچہ و تلنگ و غیرہ خوانند۔

بعد بیست گری تابیست و پنجگری۔ مقام عشاق و از راگ مالکوس و سوہانی و توڈی و جیونپوری و پٹ منجری[۳۳] و بندرابنی و کانڑا و باگی رہی و باگی و غیر۔ اوستادان فرمودند کہ دریں وقت ہر مقام و ہر راگ کہ خوانند درست است و ہیچگونہ کمالیتے ندارد و حسینی و عزال ہم اگر خوانند روا است۔

بندہ کہ این نسخہ را ترتیب دادہ و ترانۂ سرود[۳۴] نام نہادہ و تصنیفات و خیالات و مقامات فارسی را کہ اوستادان پیشین بستہ اند دریں نسخۂ مختصر مع تصنیفات کشمیری وغیرہ آنچہ از اوستادان بسنجیدگی شنیدہ و آموختہ مع تصنیفات خود بدایرۂ حروف و سازہ آوردہ۔ چوں

۳۳۔ پٹ منجری (ب) ۳۴۔ ترانہ سرور (ب)

وقتِ نغمہ از شام است از شام ابتدا کردیم۔ اُمید از ارباب دانش و بینش آنکہ اگر درجائے غلط و سہو کردہ باشد بہ نظر اصلاح دیدہ درست فرمایند و صحیح نمایند و زبان بہ عیب و طعنہ نکشایند کہ آدمی جایۂ الخطاست و بے عیب خداست کہ با ہر شے آمیختہ و از ہر یک جداست۔

در عہدِ محمد شاہ بادشاہِ ہندوستان سدا رنگ نامے اُستادِ این فن و شاگردش آدہارنگ ترتیب سمہ تال کہ کلاونتان و قوالان بہ ہیچ یکے نمی نوختند و مختفی بود[35] ہمہ بیاد عوام و خواص دادہ و بزبان ہندی بسیار ابیات بستہ کہ آنرا کلیہ نامست و یوسف شاہ کشمیری بہ این مقامات ذیل تصانیف بزبان کشمیری میخواندند۔

چارگا	عراق	حسینے	دوگاہ	نوا
بوقتِ صبح	چاشت	تا چاشت	در وسطِ روز	در وقت پیشین

رہاوی و نوروز عجم	عزال	سہ گاہ مع زنگولہ	راست
بعد اذان	تا سہ پہر	شام	تا یک پہر شب

نیریز و اصفہان	حجاوات و مشتران	بیات ہا	نوا و رہاوی
تا نصفِ شب	نصفِ شب	بعد اذان	در نصفِ شب

از استادان کشمیری مثل حافظ سنی و محمد امین گنجو یکے در
نیز میخواندند۔ زیادہ برین نغمہ کشمیری نبودہ۔

۳۵- بوُوند (؟)

ہمہ استاد و دیگرے در اصول بے نظیر و ایں حافظ محمد امین
از سمہ تال خبرداشت و دیگر ہیچ یکے از خوانندہا از ین سم
کہ عین سام است خبر نہ داشت و محمد اکرم خان نامی
معروف بہ راگی بخوبتریں وجہے راگ میخواند و تال میزد
و از دست زنی و انگشت زنی و حرکات چشم و ابرو و
عارض و لب و جبیں اظہار صنعتہا و قدرتہا مینمود
و عبدالسلام خوش آواز در پیش شیخ بخش اللہ کلاونت کہ
تان سین وقت بود بشاگردی رفتہ آنہا و اصولہائے ہندی آموخت۔
در عہد حکومت راجا سوکھ جیون لال کلاونت مذکور در کشمیر
رسیدہ بود و دراں ہنگام میر عبدالسبحان یکے از امرا زادہای
ہندوستان آمدہ و در خواندن بیار اوستاد بود و
از سمہ تال آگاہ و ہشیار و ہماں وقت شاہ میرزا نام از
قوم سادع کہ بہند رفتہ بود رسیدہ او ہم از تال
بسیار خبردار بود و تال را بخاص و عام تعلیم داد و نانک چند
کہ کشمیری و اصول نواز خوب بود اما از تال خبر نداشت
و از نوبت نوازاں راجہ معزاز کہ در طبلک زنی ید بیضا
داشتند۔ تال آموختہ۔ القصہ از کشمیریاں ہر یکے از علم
تال خبردار گشت و ماہر شد اما تازگی و لطافت صحبت و
خیز آواز و نشست و برخاست تصنیف در پیش خاصان است۔
عوام اگرچہ از تال خبردار شدند لیکن از تازگی نغمہ خبردار
نیستند تا واضح باشید۔

تمت بالخیر

۳۶۔ طبلک زنی (ربا) ۱۔ ید بیضا (ب)

تعلیم تال ہا اصول بنوعِ دیگر
کہ جمع کردہ، درج شدند

نیم ثقیل توں توں توں دِش توں دِش توں دش توں دشتکہ توں
دش تکہ توں دش تکہ توں دش تکہ توں

الیضاً نیم ثقیل تکہ دِشتوں تکہ دِشتوں، تکہ دشتوں تکہ دشتوں ''
دِشتوں دِشتوں دِشتوں'' توں توں توں

چمبر تکہ تکہ تکا دِشیں'' تکاتوں'' دشیں تکاتوں'' دشیں تکاتوں''
دِشتکہ دِشتوں'' توں توں توں۔

سماوی تکہ دشتوں توں'' دشتوں توں'' دشتوں توں ''
دش توں توں'' دش توں دش'' دش توں توں'' دشتوں توں توں''

سماوی الیضاً دِش دِش تکا'' دِش دش تکا دِش دش تکادش دش
تکادش دش تکادش دش تکاتوں دشتوں توں توں توں توں

سماوی الیضاً تکہ دشتوں تکہ دشتوں تکہ دشتوں تکہ دِش توں ''
تکہ دش توں تکہ دشتوں تکہ دشتوں دِش دشیں توں توں توں

خمس تکہ تکہ تکادش تکادش توں دشتوں تکادش توں۔
الیضاً مخمس تکہ تکہ تکادشیں تکادشیں تکہ تکہ تکادشیں تکادشیں تکادشتوں
الیضاً سماوی توں دش تکہ توں دشتکہ توں دشتکہ توں

نیمدور تکادش دشتوں، دش دش توں دِش دش توں
نیمدور ہندی کادروپت دیم ترہ گدہ دیا دگ دیا تکہ دیاکتا

مخجر تکہ دشتوں دش دشیں توں توں توں
الیضاً مخجر دشتوں، تکہ دشتوں تکہ دشتوں تکہ دِش دش توں
توں۔

الیضاً مخجر جبہ جو تے بنہ جو عبد الشکور۔

الیضاً مجری دشتکہ توں توں دشتکہ توں توں دشتکہ دشتوں توں توں توں

سہ تالہ دِشش دِشتوں دشش دشتوں دشش دشتوں دش توں توں

سہ تالہ دنہ دشہ تا دنہ دنہ تا دنہ دنہ تا دنہ دنہ تا

سہ تالہ مجری دنہ دنہ تا دنہ دنہ تا دنہ دنہ دنہ تا تا دنہ تا دش دیش توں دش دیش توں دشش دیش توں توں توں توں۔

الیضاً سہ تالہ ترگدہ توں ترگدہ توں ترگدہ توں ترگدہ توں

دوروبہ دش دیش دشدش توں دشش توں توں توں توں توں

الیضاً دوروبہ دش دش توں دشتوں دشش دشش توں توں توں

تقسیم دشتکہ توں دشش دشش دیش توں توں توں

دُوآبیا دادنہ تادھد تا دنہ تا

بیت دشتوں دشش دشش توں

دو یکہ دش دش توں دش دش توں دشش دشتوں دش دش توں

الیضاً دو یکہ تکہ دشتوں تکہ دشتوں تکہ دشتوں تکہ دشتوں

چاچرا دِشش دِشش دِشش تہ دشش دشش دشش تہ

یکہ دش دیش دشتکہ توں توں توں توں

دور خفیف دشتوں توں دشتوں توں دشتوں دش دشتوں دشتوں دشتکہ دشش دشش تکہ دشش تکہ دشش توں

ترکی ضرب تکہ تکہ دشش، تکادشش دشش دشش توں توں دش دشش توں

ضرب سور فاختہ دشش دشش توں دشش توں تہ توں توں

رواں تہ تہ درنا نادر دریم تہ تہ درنا نادر دریم

الیضاً رواں دشتکہ دشتوں تکہ دِشش دشتوں

الیضاً رواں توں توں دلیش توں توں دلیش

چپ انداز دشش توں تہ تکہ دشش توں تہ تکہ

ایکاچپ انداز تکہ وشن وشتون . تکہ وشن وشتون

داؤد پادشاہ چپ انداز دنہ تہہ تہہ دنر تہہ تہہ دنر تہہ تہہ دنہ تہہ تہہ

دنہ تہہ تہہ ۔

فہرست مقامات مجموعہ ہذا

ضمیمہ ۱

اقتباس از رسالۂ موسیقی موسوم بکرامت مجرا

اے بلبل دل نغمہ سرا از غم تو چوں دایرہ دل بے سروپا از غم تو
عشاق ہمیشہ بینوا از غم تو دردانۂ تو و درد رادوا از غم تو

حمد و سپاس پادشاہے را کہ بساط اہل نشاط در حظ و حضور و جہد ارباب عیش و عشرت را در مقام و مسکن سرور انداخت۔ صاحبدلاں محبت گزیں را در پردۂ عشاق و بینوایاں محنت قریں بنوائے مہرۂ اشفاق بنواخت حینی کہ نالۂ ارغنون محنت کشیدگاں طریق نزدیک آں چوں دعائے بے برایان باجابت مقرون است۔ مجنونانیکہ سوختگان بادیۂ فراق و لب تشنگان آتش اشتیاق و سرگشتگان وادئ فراق او را بہر کوہ و ہامون ہزار چوں فرہاد مجنوں است و ساز اطاعت او در ہر گوشہ سعادتی است سرمدی و درود نا معدود بر آں قافلہ سالار نظم انبیا و سپہسالار قاب و قوسین او ادنیٰ یعنی سیدالمرسلین محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وعلیٰ آلہ و اصحابہ اجمعین، اما بعد۔ چوں سرگشتہ ہر وادی و ساکن کوئے ایجادی سفرہ چین میخواست کہ آنچہ بقدر وسع خود در فن موسیقی از قول حکما فرا گرفتہ بعمل آوردہ بود تحریر کند شاید منظور نظر کیمیا اثر ہر عالیمقام فلک احتشام گردد۔

رباعی ــــ

آنی کہ خرد از رائے تو محجوب شود خصم از حسد جاہ تو منکوب شود
ہر شام و سحر بزرگ و کوچک گوید یارب کہ مخالف تو مغلوب شود

بنا بر آں ایں رسالہ موسوم بہ **کرامت مجرا** ساختہ بر سر اصل بنیاد نہاد۔

اصل اول در بیان دوازده مقام بدانکه در پیدا شدن مقامات اختلاف بسیار است۔ اما ارباب ایں فن و اصحاب ایں علم چند وجہ روایت کردہ اند۔ و در تسمیہ ایں علم موسیقی لفظے است یونانی ۔ بعضے گفتہ اند کہ حضرت موسیٰ علیہ السلام وقتے کہ بر روئے دریائے نیل عبور نمود درآں حین درمیان دریا سنگے دید حضرت جبرئیل علیہ السلام گفت کہ ایں سنگ را بردار کہ ترا بکار خواہد آمد حضرت موسیٰ علیہ السلام آں سنگ را برداشت تاوقتیکہ با قوم خود بصحرائے رسید۔ چہل روز درآں صحرا بماند و تشنگی بر ایشاں غلبہ کرد حضرت موسیٰ علیہ السلام مناجات کرد ۔ در ہماں ساعت جبرئیل علیہ السلام آمد۔ و گفت یا موسیٰ عصائے خود را براں سنگ بزن چوں موسیٰ علیہ السلام موجب فرمودہ عمل کرد عصائے خود را براں سنگ بزد۔ چشمۂ آب زلال ازاں سنگ بیرون برآمد و دوازدہ بخش شد و از ہر یکے صدائے ظاہر شد۔ حضرت جبرئیل علیہ السلام گفت یا موسیٰ قی یعنی اے موسیٰ فراگیر پس موسیٰ علیہ السلام دوازدہ مقام را از صدائے آنہا فراگرفت۔ بعد ازاں لفظ موسیقی بکثرت استعمال علم ایں عمل شد و در پیدا شدن آہنگ ایں علم روایت آنست کہ مقام در اصل ہفت بود۔ ہر یک از پیغمبری بظہور آمدہ۔ گویند کہ آدم صفی اللہ تعالیٰ علیہ السلام در آہنگ راست ربنا ظلمنا گفتی و حضرت ابراہیم علیہ السلام در آہنگ مقام حجاز صحف خواندی و حضرت یعقوب علیہ السلام در آہنگ مقام عراق از سبب درد و فراق گریہ و زاری کردی و حضرت یونس علیہ السلام در آہنگ مقام کوچک تفرع نمودی و حضرت موسیٰ علیہ السلام در آہنگ مقام عشاق بصد اشتیاق مناجات کردی و حضرت داؤد علیہ السلام در آہنگ مقام حسینی نغمہ سرائے نمودی حضرت سید المرسلین محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم در آہنگ مقام رہاوی قرآن خواندی تا زمان سلطنت خسرو پرویز و

شاہ شیرویہ مدار اہل نغمہ بریں ہفت مقام بود۔ روایتے آنست کہ شیخ افلاطون عروج کردہ دوازدہ مقام از دوازدہ برج فرا گرفتہ۔ بسانہ عود کہ وضع کردہ اوست مقامات مذکورہ را ادا نمود۔ روایتے آنست آنچہ حکمائے کامل بتخصیص حکیم فیثاغورث و حکیم صلاصل بہ تتبع استغراق یافتہ آں بہشت است۔ عشاق، بوسلیک، راست، عراق، رہاوی اصفہان، حسینی، حجاز۔ اما آنچہ حکمائے کامل از آنہا بحقیقت بنوشتہ آنست کہ بعد از ایشان استاد حضرت سعدی خواجہ شمس الدین محمد محقق و کمال زماں چہار مقام دیگر از مقامات مذکور استخراج نمودہ اند۔ از دو مقام یکمقام را گرفتہ اند۔ اصفہان از تیزی راست و نرمی عشاق و کوچک را از تیزی بوسلیک از نرمی حسینی و زنگولہ را از تیزی رہاوی و از نرمی عراق و نوا را از تیزی حجاز و از نرمی راست گرفتہ اند۔ ایں ہمہ مقامات از آواز حیوانات برآوردہ است۔ راست از آواز فیل۔ اصفہان از آواز گوسفند عراق از آواز گاو۔ کوچک از طفل شیرخوار۔ بزرک از کبک۔ حجاز از علاق۔ بوسلیک از مادۂ شیر۔ عشاق از خروس۔ نوا از بلبل حسینی از اسپ۔ زنگولہ از زنگ شتر۔ رہاوی از کلاغ۔

غزل

در بزمگاہ عشاق اے بلبل خوش الحان ۔ بنوا نوا خدارا از بہر بینوایاں
رہ عراق برگیر از دل المر برن کن ۔ سوئے حجاز بنگر در راہ وصل جاناں
افگندہ دست حسرت آشوب در حسینی ۔ چوں بوسلیک گشتہ آہنگ دلربایاں
زنگولہ چوں دل من بیہوش در خروش است ۔ زاں سانکہ نغمہ سازد در پردۂ صفاہاں
قولی است بشنو از من شاید کہ راست باشد ۔ در پردۂ رہاوی صورت ہزار دستاں
اے گلعذان شیراز ما کوچک شمائیم ۔ شاید بزرگ کردیم در بارگاہ شاہاں

مجموعہ حقیقت خاصیت مقامات کہ از جہت بعضے امراض نافع

و مفید است۔ مقام راست جہت مفاوج نفع دارد۔ اصفہان شفا میدہد امراض سرد و خشک را۔ عراق جہت مزاج گرم خفقان نافع است۔ کوچک نفع میدہد درد طپیدن دل را۔ مقام بزرگ می نشاند پیس را و دوام کند زودہ را کہ بسبب گرمی باشد، صاف میکند دہن را۔ حجاز نفع میدہد درد پہلو را و میکشاید درد گوش را و برانگیزد باہ را بوسلیک فائدہ مے دہد درد سرین را و با صلاح می آید فکر فاسدہ را خوش میدارد ناظر را۔ مقام حسینی دفع میکند حرارت بدن را و تپی کہ شدید باشد۔ مقام زنگولہ برائے خناق و لبستگی دل نافع و خون فاسدہ را جلا میدہد و خون را صاف میکند و گردہ را۔ مقام رہاوی فائدہ می بخشد لقوہ و قولنج را۔ مجموع دوازدہ مقام بدین نوع کردہ اند کہ ہریک را ببرجی منسوب داشتہ اند و قرار دادہ اند کہ ہر کدام را از مقام خود آن درجہ وقت حضور است۔ کدام طبقہ و طالعہ بخواند یا بنوازد خاصیت طبیعت ہر مقام جیست کہ سدید واضح باشد۔ چون رسالہ مختصر بود میخواست کہ مرتکب تفصیل آن شود تا بملال نہ انجامد مخفی نماند کہ در اسم بعضے از مقامات اختلاف بسیار واقع است کہ کوچک را زیر افگن و رہاوی را بستہ نگار نیز مے گویند بعضے حسینی را زرکش و زنگولہ را نہاوند میدانند کہ حجاز ترک را داخل مقامات دانستہ۔ او را حجاز اصل گویند کہ ترکان خوانند کی می نمایند و بعضے معتدل نیز میگویند کہ فرقۂ حجاز اصل آنرا میدانند کہ درمیان عراق تبریز است۔ بعضے بستہ نگار را زرکش نام نہادند۔ حجاز ترک را با دوازدہ برج ترتیب است۔

نظم

راست در برج حمل کردہ مقام چون صفاہانی بثور اے نیک نام

نا عراق آمد بجوزای و فاق ! کوچک و سرطان بکردند اتفاق
کر بزرگ اندر اسد گشته نهان از حجاز و سنبله یاری بجوان
بوسلیک آمد بمیزان توامان ساخته عشاق در عقرب مکان
چوں حسینی قوس را دمساز شد زنگله با جدی ہم آواز شد
شد نوا و دلو باہم سازگار تا رہاوی را بحوت افتاد کار

فصل دویم دربیان شعبۂ دوازده مقام بدانکه بعد از دوازده مقام خواجہ حسینی ناہری و اسحاق موصلی از ہر مقام دو شعبه وضع کرده اند - ساعات شبانه و روز که بیست و چہار شعبه باشد - پنجگاه مبرقع نیریز نیشاپورک مخالف مقلوب زلب بیاتی ہمایوں نہفته سہ گاه حصار عشیران صبا ز اول اوج دوگاه محیر چارگاه غزال نوروز خارا باہوز نوروز عرب نوروز عجم - بدانکه شعبه از بیست و چہار زیاده نیست - اما بعضے بدو اسم میخوانند - چنانکه بیاتی را یکبات و ہمایوں را عربان و صبا را نوروز صبا میگویند و سہ گاه را روح و نیشاپورک را خرزی و مخالف را روی عراق و عشیران نیز میخوانند و اول را دم آری دلفریب و شہری میگویند که نوا بیست و چہار شعبه است مثل نہاوند که بر رائے ارباب ایں فن پوشیده نماند که نہاوند ترکیب آنست که از روی نوا برخاسته است والا مخفی است جمعے که دریں علم ماہر بودند - از مجموعه مقامات آن سی و شش ترکیب استنباط کرده اند و ہر ترکیبی را مقامی از خود نہاده اند چوں مقام مقتضی آں نبود که مقامات مذکور و شعبه آن اختصار نمودند - غرض که ہر چه قرار داده اند - دوازده مقام را بیست و چہار شعبه و شش آواز است - بیروں نخواہد بود چوں از ہر مقامی دو شعبه ظاہر است - یکے از پستی و یکے از بلندی - آں نیز بترتیب ایں ابیات نظم در آورده -

نظم—

مقام اندر عدد هشت آمد و چار — دو شعبه هر یکے راهست ناچار
راست خوان و راست رو ای مرد راه — هم مبرقع بایه و هم پنج گاه
رو با صفاهان کہ یابی اے پسر — تو زنیریز و نیشاپورک خبر
در عراقم دشمنان منکوب شد — تا مخالف پیش من مغلوب شد
آنکه گوشہائے کوچک سفته اند — شعبه اش زلب بیاتی گفته اند
از بزرگ آخر گل بختم شگفت — تا شنیدم از همایون و نهفت
تا صبا را کم شد آواز حجاز — تا سه گاه آمد حصار اہل راز
بوسلیک آهنگ ساز اے نیکنام — از عشیران تا صبا آرد پیام
ناله عشاق نادر یافته — ز اول اوج محبت تافته
از حسینی تا حدیثی خوانده ام — در دوگاه دل محیر رانده ام
نغمهٔ زنگوله کاهل حال خواند — چارگاه از پردهٔ عنزال خواند
از نوا نوروز خارا دور نیست — گوشهٔ نیکوتر از ماهور نیست
از رهاوی پیش ارباب نعم — شد دو نوروز این عرب آن یک عجم

مقامات و شعبهٔ حکیمان از ترکیب هر دو مقام صدائے فرا گرفته اند۔ یا آواز موسوم ساخته و آن شش است ـ سلمک گردانیه نوروز اصل گوشت موشت شهناز در آمدن از مقامی و نشاندن بمقامی است برین نهج منظور شد۔

نظم—

تا که سلمک را بلند آواز شد — اصفهان با زنگله دمساز شد
دوره گردانیه در نار استی — کرد با عشاق میل راستی
تا مرا نوروز اصل آواز شد — بوسلیک آمد حسینی تازه شد
هر صدائے کز گوشت آمد برون — شد حجاز اندر هوائش رهنمون
از موشت صد ناله نازی شنید — تا که کوچک از عراق آمد پدید

نالۂ شہنانہ از دل غم زدود — در رہاوی سر بزرگی رو نمود

ہر مقامی را دو شعبہ است۔ دو مقام را یک آواز است و دوازدہ مقام را یک رنگ است۔ مخفی نماند کہ علم موسیقی را ہژدہ بانگ است و ایں ہژدہ بانگ را دریں دوازدہ مقام ادا نمودند۔ راست دو بانگ و نیم آواز است۔ بوسلیک یک و نیم بانگ۔ اصفہان دو نیم بانگ۔ حسینی یک بانگ۔ عشاق یک بانگ۔ کوچک دو بانگ۔ آنچہ استادان میگویند این است —

مولانا حسینی میگوید کہ دوازدہ مقام را سی و شش بانگ دارد۔ ہر مقامی را سہ بانگ است۔ مثل حسینی پستی او یک بانگ و بلندی او یک بانگ۔ پستی او دوگاہ است۔ بلندی مجیر است۔ میانہ حسینی پستی باشد۔ سہ بانگ مثل راست دو شعبہ دارد۔ یکے در بلندی، یک در پستی۔ او را میرفع میگویند و بلندی او را پنجگاہ۔ استاد میگوید کہ دوازدہ مقام را چہار چہار قسم یافتہ است۔

قسم اول حسینی در شش پردہ ادا نماید و راست نیز در شش پردہ ادا نماید۔

قسم دوئم عشاق در چہار پردہ ادا نماید۔

قسم سوئم رہاوی در سہ پردہ ادا نماید۔

بدانکہ دوازدہ شرط قرار دادہ اند۔ لیکن استاد میگوید نادرہ زمان پہلوان ابوسعید سہ طور آواز می نماید۔ قلبی، دماغی، حلقی، آواز قلبی سرو چنگ است۔ آواز دماغی ہمگوشہ نرمی۔ آواز حلقی از ہر چہ گیری بہتر است۔ ایں سہ شرط ازیں آواز گرفتہ اند۔ بعضے از قواعد موسیقی بدانکہ وصول را حکیمان از حرکت نبض فرا گرفتہ اند۔ اصل در اصل ضرب القدیم نام نہادند۔ بعد ازان جمعے کہ دریں فن قدرت تمام داشتہ اند۔ پنج وصول دیگر یافتہ اند — فرح۔ ادفر، دویک

ترکی ضرب، مخمس - مدت مدید از تصنیف ایشاں بریں وجہ بود، تا خواجہ صفی الدین و عبدالمومن و استاد علی روح پرورده و مولانا حسن غوری بہفتده بحر قرار داده اند۔ ادفر، دویک، چہار ضرب، ترکی ضرب، مخمس، درافشان، دورشاہی، چمپ، فاختہ ضرب۔ ایضاً ترکی ضرب ثقیل، نیم ثقیل، خفیف، دور مجر، روانی، اوسط کہ فرخ میگویند ضرب المفتح و منائین۔ اما بعد چند وصول دیگر بمرور ایام مزید شده کہ داخل ہفتده بحر نیست۔ مثل ضرب الملوک کہ تصنیف متاخرین است و ضرب الاصل کہ نادر العصری اوستاد سلطان محمد منوری وضع کرده و چند پیشرو مشکل موافق آں بستہ در و پنج قسم است و در قدیم و در اصل و در سماع و در ہندی نیمدور، پوشیده نماند کہ در اصل مقام یکے است و وصول کمی است۔ اما تصوّر مختلف بر آمده اند۔ مقام یک گاه است چوں سازنده و خواننده شروع در نغمہ بکند نیز اول کہ بظہور آمده۔ یک گاه است کہ ازاں بہر آہنگ کہ خواہند روند و بصورت ہر مقام کہ خواہند بہ آرند فرع وصول است۔ اصل کہ آنچہ در نظم موسیقی موافق بآں نباشد خارجیت یک نظم ترکی ضرب یا دو مخالف فرخ خارج نیست۔ بدانکہ وصول جمع است و اصل باصطلاح موسیقی آنست کہ نطق و ضرب موافق باشد۔ زمان آنکہ درمیان دو ضرب واقع شود و دریافت مقدار زمان کہ مابین آں ضرب است و نگہداشتن قانون آں امریست ذاتی و خیلی نہ کسبی و اختیاری۔ اوستاداں ادا کردن موسیقی بسہ طریق قرار داده اند قبل، دفع، بعد، قبل آنست کہ ضرب زنند۔ بعد ازاں آہنگ کنند۔ بعد ازاں ضرب زنند، دفع یک ضرب و آہنگ بہم زنند و بعد ز اول آہنگ کنند۔ بعد ازاں ضرب زنند۔ بدانکہ واضع نظم در موسیقی آں

کتابت کہ در خدمت خسرو پرویز بسر میبرد و اختیار تمام داشت

خوانندہ بےنظیر بود. چنگ را بغایت نیکو می نواخت- قبل از و کسے
صورت و نقش نہ بستہ- تصنیف در علم موسیقی چند قسم است
نقش و صورت و عمل کار قول سرغزلی ترانہ ریختہ نیز سربند
نقش آنست کہ دو بیتی و نقرات ہر دو یلہ لا دارد تن تن ندارد
و صورت را یک سرخانہ و میانہ خانہ باز گوی است- منفصل با نالہ و
عمل را دو سرخانہ بیک طرز یک میانہ خانہ و باز گر نیست ہر دو را
در آدار بیتی میشود و نقرات ایشان تن تن است یلہ لا ندارد
عمل کار بجز نیست نامتناہی درآمد از نقرات میکنند- بعد ازاں بیت
خوانی و باز بر سر نقرات آمدہ- سرخانہ تمام میکنند و دو سرخانہ
بیک طرز دارد. یک میانہ خانہ و بازگوئے میانہ خانہ ندارد- شعرا و
خواہ عربی بودہ باشد- خواہ پارسی در آمدش خواہ از بیت و خواہ
از نقرات درآمدند- سرغزل بیتی است سرخانہ و میانہ خانہ ندارد و
باز گوی دارد تلاش سہ گوشہ دارد- ہر کدام دبطرازی بیتی ویا
مرح ویا ذم دیگر یلہ لا ندارد و تلہ لا و سختان مسجع ریختہ در او فراست
معہ بیتی خواہ تن تن و خواہ یلہ لا پیش رود- سربند بہترین سازندہا بست
پیشرو را یک سرخانہ و میانہ خانہ و باز گولیست ہمہ جا لازمہ و
دلفریب و لازمہ بیک نوع و سربند بچند و صول است. ترکیبات
او بدیہہ است ہرگاہ استاداں باہم بوادی- آزمائش در آیند
سربند درمیان آرند قوت و قدرت ہمدیگر را ازاں معلوم
کنند- پوشیدہ نماند کہ دوازدہ مقام را بیست و چہار شعبہ می
باشد- چنانچہ سہ مقام و دو شعبہ بلندی او یک شعبہ استاداں
ماضی تعین کردہ اند بدیں موجب است- صورت آن بدینگونہ-

راست	کوچک	بلندی	نیستی	بلندی
پنجگاہ	عراق	زابل		بیات

اصفہان بوسلیک بلندی پستی بلندی

نیشاپور نیریز نوروزصبا عشیران

پستی عراق بزرگ بلندی پستی

مغلوب مخالف

بلندی پستی حسینی نوا بلندی

نہفت دوگاہ ہمایوں مجیر

پستی بلندی پستی حجاز عشاق

ماہوار نوروزخارا حصار

بلندی پستی دوگاہ بلندی پستی

سہ گاہ زاول

زنگولہ رہاوی بلندی لیتی ارج

غزال چارگاہ نوروزعرب

بلندی پستی

نوروزعجم

تفصیل شش راگ دوازدہ مقام بیست و چہار این است

آوازہ نوروز سہ دلہ مقام بوسلیک مقام حسینی

شد سارنگ تودی کانہرا

شعبہ شعبہ شعبہ شعبہ

بہاگرہ نوروزصبا عشیران ناصری دوگاہ مجیر

گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ

روح افزا عربانگیز مربان متعدی مفرح کورسارنگ

شعبہ شعبہ شعبہ گوشہ شعبہ گوشہ

نوروز پوربا سہ گاہ تودی سوگرای کلیان رہاوی

گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ

نیریزیہ صفا سرافرازنہ بستہ نگار رہاوی جمادات

آواز بہا کر بہیرون مقام صفاہان مقام زنگولہ شعبہ

کانہرہ دریائے جوگی عصاعدی نیریز کلیان

شعبہ شعبہ شعبہ گوشہ گوشہ گوشہ

نیشاپورک بیار گی ہندی دشتی کار بہباسی غزال ادانہ بہاری غزال جیران

گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ مقام

عشیران نہاوند مخالف پوربی خارا راست سام

مقام شعبہ شعبہ شعبہ شعبہ گوشہ

عشاق عربی راگ مبرقع پوربیا پنجگاہ گدا زاول اوج نیم بیلامی عرب

گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ

داطمس تہری صودن جمادات آواز مکان مکار

گوشہ مقام مقام شعبہ شعبہ شعبہ

وصال عراق بلاول کوچک بلاول دیوگری مغلوب راگ

شعبہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ

بیاتی پہلوی ابشان تندی روح قریب

گوشہ گوشہ گوشہ مقام مقام شعبہ

اکبار بہار نشاط بزرگ نودی رہاوی اولہی ہمایوں

شعبہ شعبہ شعبہ گوشہ گوشہ گوشہ

نہفت نوروز عرب نوروز عجم اصفہانی ضامن عرب

گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ

انیوارہ عربان حمرا مرصنوی تہرکمان

تہرکمان تنہ تنہ درنا نادریم تنہ تنہ درنا نادر نیم

زوانی روشنی کروشی توان

دویکہ   دش دش توں   دش دش توں ۔

دورِ دیہہ   دش دش توں   دش توں   دش دش توں   توں توں

بیت   دش توں دش دش توں ۔

نیمدور   دلیش توں تکہ دش   دش توں

چپ انداز   دش تہ   دش توں

سہ تالہ   دش دش   توں   دش دش توں   دش توں   توں توں توں

نیم ثقیل   تکہ تکہ تکادش   تکادش   تکہ تکہ تکادش   تکادش   دش توں ۔

مخمس   دش توں تکہ دش   دش توں دش   دش توں ۔

تکہ تکہ تکادش   تکادش توں   دش توں ۔

دورِ خفیف   دش توں توں   دش توں توں   دش توں   دش دش توں

دش توں   دش تکہ   دش دش تکہ   دش تکہ   دش توں ۔

ترکی ضرب   تکہ تکہ دش تکا   دش دش دش   توں توں   دش دش توں ۔

ضرب فاختہ   دش دش توں ۔

خواجہ علی سینا می فرماید ۔

غزل ۔

اہل دولت چو عشرت آغاز ند   در سحر گہ بزمگہ ساز ند

فرحت افزاست خوش مقام عراق   چاشتگہ در سرود پرداز ند

پردۂ دلکش حسینی را   تا بیک پاس و نیم بنواز ند

چون نوا را دوای جان خوانند   تا بدو نیم پاس پرداز ند

پس بہ پیش پردۂ عشاق   سر باوج نشاط بفراز ند

تا لبہ پاس نو سلیک بخوان   ہر یکے خوش بعیش پرداز ند

بعد ازان چونکہ مست میکردند   در نہاوند عشقہا باز ند

اسپ عشرت چو باول شبہا   سوی راہ حجاز برتا ز ند

راست گویم کہ راست وقت خوشست   خفتن اول مقام بیاز ند

تا لبہ پاس کوچک دل خواہ   آخر نی مقام بنواز ند

چوں رہاوی کنند آخر پاسس مطربانی کہ کاہل رازند
بوعلی کردہ نظم پردہ بوقت بکسانیکہ محرم رازند

الٰہی پیش ازیں کہ گویم توفیقی دہ کہ از ہمہ باز آیم و بتو گرایم و دیدہ بخش کہ غیر از تو نہ بیند دلے دہ کہ غیر از تو و خیال تو نہ گزیند پائے دہ کہ خبر راہ عشق تو نہ پوید۔ زبانے دہ کہ خبر حرف عشق تو نہ گوید۔

رباعی۔ تا بلبل دل نغمہ سرا خواہد بود تا مطلب من عشق نوا خواہد بود
بے زمزمۂ عشق نخواہم بودن تا قوت دم زدن مرا خواہد بود

رباعی۔ چوں ہست بوسلیک حسینی مقام راست عشاق راز زنگلہ اصفہان نوا ست
زیر افگن و بزرگ عمل در عراق کن آہنگ و حجاز و رہاوی طرب فزا ست

نظم۔ ہندی راگ شش باشند موزوں بھیرو ہنڈولہ دیپک بھیروں
ششم زاں پنج دیگر مالکوس است کز بسیار شنیدن خوش عروس است

راگنی راگ بھیروں بیانکی دیپکلی کانو ابھیدای بھان بلاول بھیری

زرانکی وقت سرود تا یک دیم پہر روز بر آمدہ از آواز عمیق آب بر آوردہ از چہار گری آمد شدہ راگنی بیانکی صورت گرفتہ لیپتی تودی کانہرہ بھیروں۔

دیپکلی دو گری روز بر آمدہ بایں سہ راگنی امر شدہ لیپتی تودی کانہرہ۔

کانو تھہ دو گری روز باقیماندہ بایں سہ راگنی امر شدہ سارنگ ملار کو دہنی و بلاولی و بھیروی وقت سرود تا چہار گری روز از آواز سبو وقت پر کردن آب بر آوردہ۔

سر راگ بھیروں اہر کھہ دیباکھہ جنگلاہ مدہم لالت ماہور بلاول زیر نجم اہر کھہ از آواز عنک بچہ بر آوردہ وقت سرود تا دو گری روز۔

دیباکھہ و جنگلا وقت سرود تا بیست و چہار گری روز شدہ از آواز زنبور سیاہ بر آوردہ۔

مدہیم لالت وقت سرود بیست گری روز گذشتہ از آواز

زاغ بر آورده۔

ماہوره از آواز زنبور بر آورده۔

بلاول وقت سرود تا شش گری روز از آواز حیوانوراں پرنده بر آورده۔

ترپنجم دہناسری راگنی راگ مالکوس۔۔

نظم۔ بہ بین سر لیست دیگر سرستی داں و گر گندہار و دیو گندہار بر خواں
چو اینہا راگنی معلوم یک دست بگویم با تو دیگر گوند گری ہست

راگنی راگ مالکوس وقت سرود نیم روز بایں شش راگنی امر شده صورت میگردد۔

دہناسری وقت سرود بیست و سہ گری روز گذشتہ از آواز اشغال بر آورده۔

سرستی یکپاس و چہار گری روز باقی مانده است بایں سہ راگنی امر شده سنکرابہرن دہناسری کدارا۔

گندہار وقت سرود تا یک پہر روز مانده۔

دیوگندہار از آواز صنعوه بزبان ہندی ممولا بر آورده وقت سرود تا پنج گری روز باقی مانده دارد۔

گوندگری از آواز غوک بر آورده وقت سرود تا نیم پہر از روز باقی مانده دارد و بایں ہر چہار راگنی امر شده اساوری خمبیر کلیاں گوجری۔

سر راگ راگنی مالکوس اتندی بہاکر کمانچہ ایک سبو را دگر بارده ہر بادل نیکالا۔

فرد۔ چو اینہا ہست پرلی چند دیگر بود للت و بلاول تیر و خوشتر

اتندی از آواز غوک نیز از آب اندک بر می آید۔

بہاکر از آواز آہنگراں کہ آہن گرم را آب سرد میکنند وقت

سرود در نیم پاس آخر شب۔
کمانچہ از آواز طوطی بر آوردہ وقت سرود یک پہر شب ماندہ۔
ایک شبورا و بارہ دیپکالا و پہر بااول در پریل چند دیگر از انگہ آتش را
تاب سرد میکنند بر آوردہ۔
للت و بلاول از آواز زنبور عسل بر آوردہ۔
راگنی راگ ہندول فساد۔۔۔۔
تلنگی دیوگری سندہورا ریحان بستی جیزونتی را راگنی عنوان
تلنگی از آواز شمشیر کہ برفان تیز میکنند بر آوردہ وقت سرود
تا نوزدہ روز گذشتہ دارد۔
دیوگری وقت سرود نصف شب است۔ از آواز باران کہ بر زمین
افتد بر آوردہ۔
سندہوری وقت سرود یک و نیم پہر روز رفتہ از آواز خروس
بر آوردہ۔
جیزونتی از آواز شارک بر آوردہ وقت سرود تا پانزدہ گری
روز گذشتہ دارد۔
سر راگ ہندول نظم۔۔۔۔
بہاس و چند بیت پنج بان است۔ ہنود النت عالی مکان ست
لبپر باندی بہ بین و ہم کموڈا۔ چراینہا دیپکلا ہم بر زیبا
بہاس از آواز مرغ زرین بر آوردہ وقت سرود صبح۔
چند بیت از آواز موش بر آوردہ۔
پنج بان از آواز ہنس بر آوردہ۔
کموڈا دیپکلا از آواز کلاغ بر آوردہ۔
بسنت راگنی راگ سیری فساد۔۔۔۔
اساوری جوگیا گوربی و سندہور پیچ پر ناوشا کو کرنا ہمہ حور

سری راگ از آواز سند ہن بر آوردہ۔

اساوری جوگیا از آواز مرغ صبح بر آوردہ وقت سرود تا یک پہر و چہار گری روز۔

گوری از آواز غوک بر آوردہ وقت سرود اول ساعت شب۔

سندہوری دیرنانی مشتہر بسیری از آواز خروس وقت سرود آخر روز۔

کرنانی سر راگ سیری—

سرنک کوند مالوا ہیر سارنگ	لوندا اینہا ہمہ علماں خوش رنگ

لوتہہ دیلوکند ہار و کہیر	چنیں بر صفحہ دارد خامہ تحریر

سرنک دکونداہیر وقت سرود نیم شب۔

مالو و سارنگ از آواز چکاوک بر آوردہ وقت سرود تا ہفت گری روز۔

لوتہہ و دیلوکند ہار و کہیر از آواز کشتی کہ در دریا مے شود۔

راگنی راگ دیپک فساد—

چہ تودی راگنی بیت منجری تر	کمودی رامکلی گوجری تر

راگنی دیپک از چشمہ آفتاب بر آوردہ۔

تودی از آواز بوم بر آوردہ وقت سرود تا دہ گری روز۔

رامکلی از آواز جانزک بر آوردہ۔

کمودی گوجری بیت منجری از آواز گربہ بر آوردہ۔

سر راگ دیپک فساد—

چو کالیکن وہم کلیان رامان	دگر کنتل و بر ہجک تو میدان

دگر کاہولک آمد پوربی ہم	چو اینہا کانہرا شد نیز خرم

کالیکن و کلیان از آواز فاختہ بر آوردہ وقت سرود دو سہ گری روز باقی ماندہ۔

کانہرا از آواز بنتی یاقت بر آوردہ وقت سرود در نیم پہر

شب گذشتہ۔

راگ راگنی منگھہ فرد

دھنی سونی و سورت راگنی ہست ملاری و کوندا ساکنکنی ہست

راگ منگھہ از آواز طاؤس بر آوردہ۔

سونی از آواز رعد بر آوردہ وقت سرود آخر پاس شب۔

سورت از آواز کرگس بر آوردہ وقت سرود یک پہر شب باقی ماندہ۔

ملہار از آواز اسپ بر آوردہ وقت سرود نصف شب۔

ساکنکنی دو گھڑی روز باقی ماندہ۔

سر راگ منگھہ نظم

ادجل مارا دسریت کے کدارا۔ سیامان کجد سر سنگرا اہیرا

بوندا اینہا ہمہ منگھہ را سر۔ تو سر ساعت بدل میدان ایں یاد کر

ادجل مارا دسریت کے کدارا از آواز برق بر آوردہ۔

سیامان از آواز غوک کلان بر آوردہ۔

کجد سر سنگرا اہیرا وقت سرود شام است۔

اہیرا منگھہ از آواز سبزک بر آوردہ۔

فہرست مقامات این مجموعۂ دلکشا وجان افزا این است

عمل صنحت بخش	چہارگاہ	رامکلی	بہباس	بہیروی	دیپک کندہارہ
بلاول	عراق	نوروز صبا	تودی	جنجوتی	حسینی
سندہوری	اساوری	جزونتی	لاچاری	نوا	سارنگ
تلنگ	عشیران	نوروز عجم	زنگولہ	نوروز عرب	پہلوی
للت	دہناسری	شہناز	عزال	جنگلا	اوداسی
سیری	پوربی	گوری	سہ گاہ	کوہی	گبری
کلیان	پنجگاہ	راست کشمیری	ملہار	نیریز	دیوگری
ادانہ	بہاگ	کانہرا	دوگاہ	کمانچہ	بیات
	رہاوی	سورت	سوہنی	پرج	

ضمیمہ ۲

اقتباس از مجموع التواریخ*

قبلگاہی ایں منتظر افضال الٰہی مسمی بمنشی دیارام پنڈت معروف کاچرو متخلص بخوشدل دران روزہا بنا بر کشش آب و دانہ بخوشدلی نمایاں در سرکار وزیر وفادارخان سدوزائی بوسیلہ وفاداری قابلیت و رسائی فطرت بمنصب منشی گری بہرہ وری داشتہ۔ ہر چند در مذکور واردات دُنیائی ناپائدار از واردات طبع موزون و شان چنین بمطالعہ در آمدہ کہ ؎

چرخ فلک بکام تو شد شد نشد چہ شد — مرغ ہوس بدام تو شد شد نشد چہ شد
از بہر نام سینہ مکن چوں نگیں فگار — مشہور دہر نام تو شد شد نشد چہ شد
زیں گلشن زماں کہ بہارش بود خزاں — مشکین اگر مشام تو شد شد نشد چہ شد
نہ جرعۂ الیست مایۂ عیش جہانیاں — گر قطرۂ بجام تو شد شد نشد چہ شد
در عالم نمود کہ بود لیست بی ثبات — اقبال و بخت رام تو شد شد نشد چہ شد
دُنیا کہ عاقبت بگدائی ہمی کشد — تخت شہی مقام تو شد شد نشد چہ شد
خوشدل ازیں جہاں ہمہ نالاں گذاشتہ اند — حاصل اگر مرام تو شد شد نشد چہ شد

چوں نظم و نثر بسیار از نتائج وقاد و فکر صائب خویش بیش از بیش در ضبط قلم در آوردہ اند اشعاری چند در ہنگام توقف آں نواحی بجہت دوستی و رباب مہاجرت نگاشتہ اند۔ بنا برانیکہ مکالمۂ کشمیر در ضمن ایں مندرجست، برقمزدۂ کلک تحریر میشود ؎

الٰہی غنچۂ امید بکشای — بہارِ گلشنِ کشمیر بنمای
بخنداں چوں لب غنچہ دل تنگ — کہ گویم شکر احسانت بصد رنگ
کرامت کن نشاط صبحدم را — نصیبی زاں نسیم ایں شام غم را

---

* [مخطوطہ ۱۴۲۱ (ریسرچ لائبریری، سرینگر)] من تصنیف پنڈت بیربل کاچرو در [illegible] بمطابق [illegible]

مرا حب وطن آشفته تر کرد — نمیدانم چرا قسمت بدر کرد
کجا آن سیر کشتی و کجا من — کجا آن شالمار و کوه دامن
کجا آن جوشش فواره الله — که از یادش بگردون میرود آه
کجا یاران و دمسازان یکرنگ — کجا مطرب کجا ساقی کجا چنگ
مبادا کس ز یاران دور چون من — غریب و بیکس و مهجور چون من
نمانده طاقت هجران ازین بیش — که دل آغشته در خون شد جگر ریش
* ز جوش گریهٔ چشمم اچهول شد — بهت شد مار شد تالاب ڈل شد
خوشحال شما ای دوستداران — که ممکن هست گلگشت بهاران
شما خوش در گلستان بهشتید — مرا از خاطر خود ها بهشتید
بهنگام طرب هوئی بر آرید — بیادم نغمهٔ دردی سر آرید
که یارب همصفیر ما کجا شد — چه شد از بزم ما غایب چرا شد
ندانم کرد شرح درد دوری — صبوری بر صبوری بر صبوری
که کوه درد هجران پس فزونست — دل تنگم نگر یکقطره خون است
بدل صد داغ دارم همچو لاله — ولی کردم بفضل حق حواله
چو فضل حق بود بر حال مهجور — نخواهد داشت از یاران مرا دور
کنون دارم ز یاران این رجا را — که گاهی یاد مهجوران خدا را
گهر افشان کنید از لطف خامه — که روحانی ملاقات است نامه
بیا ساقی بده رطل گرانم — که از سودای هجران سرگرانم
بیا ساقی بده آن بادهٔ ناب — که از خود میروم چون مست در خواب
درین محنت سرای بیمواسا — غم از دل دور کن خوشدل بیاسا

* اچهول: باغ اچهول که یادگار مغلان است و از سرینگر چهل میل دور است۔

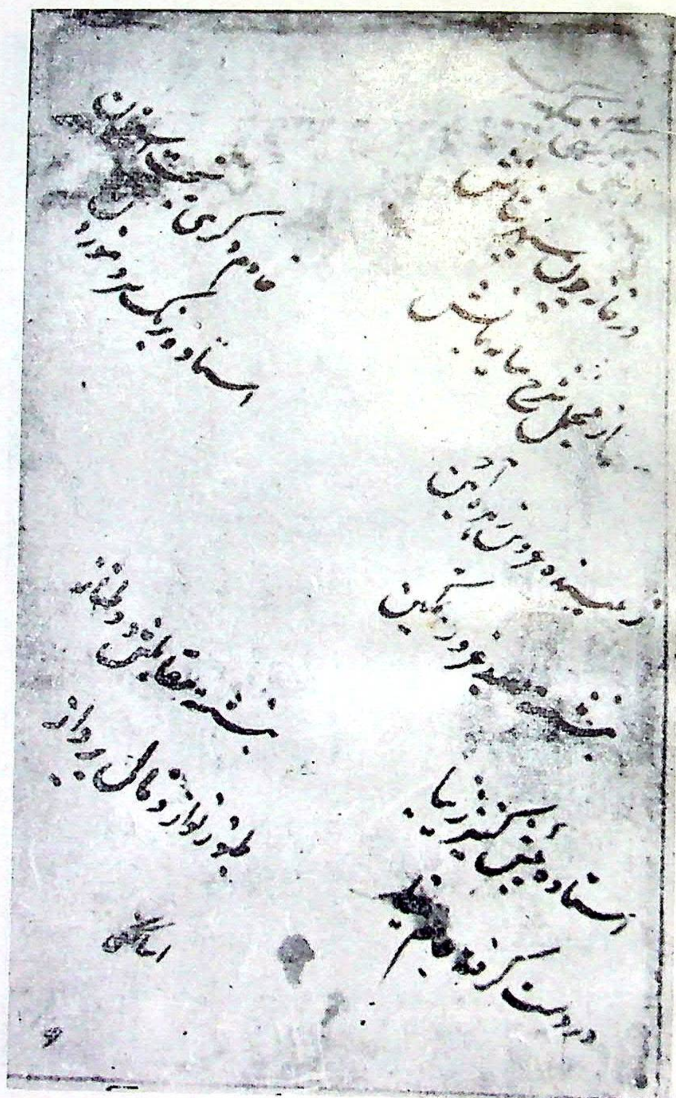
بهت: جهلم که در زبان کشمیری ویتھ می گویند۔ مار: ناله مار

تالاب ڈل: مشهور تالاب کشمیر که اکنون معروف به "جهیل ڈل" است۔

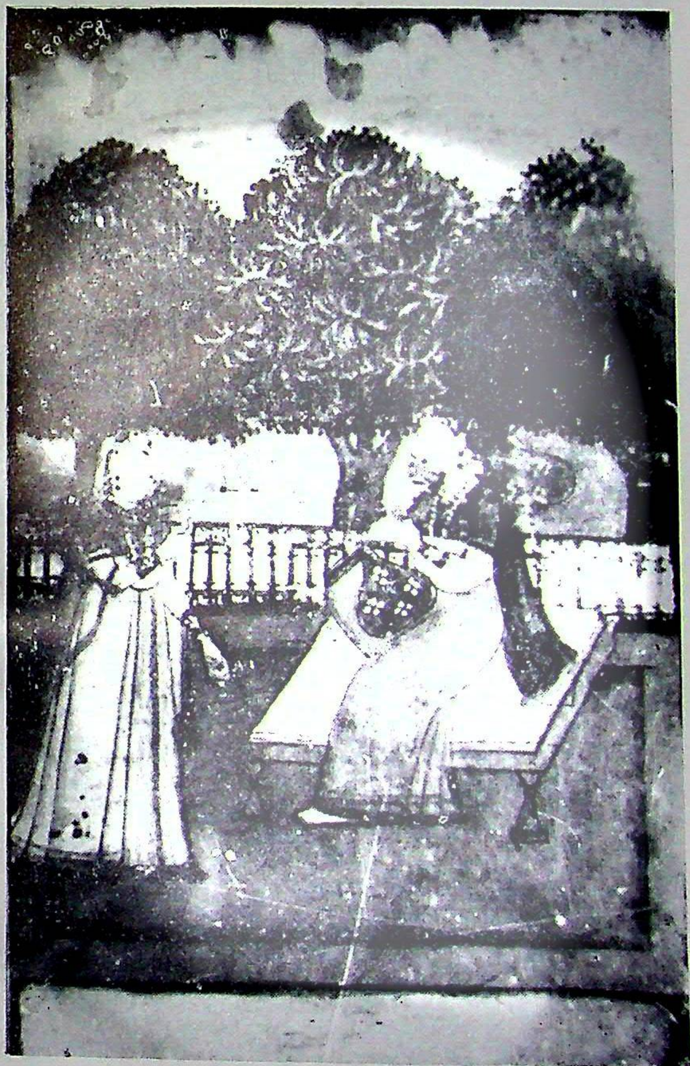
PL. XXIV.

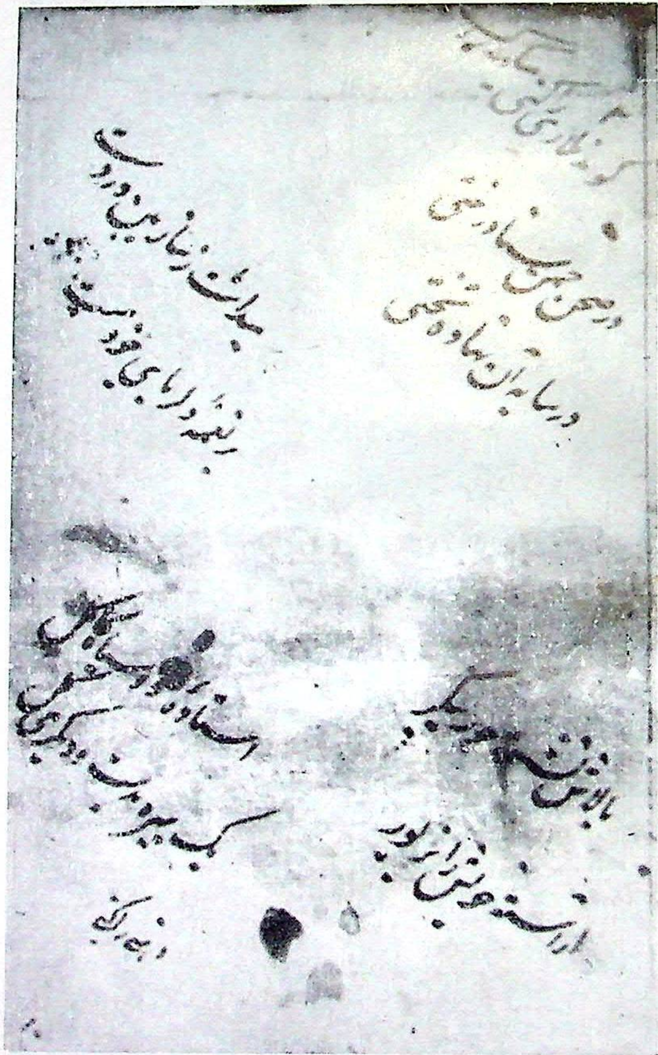
Pl. XXIII.

PL. XXII.

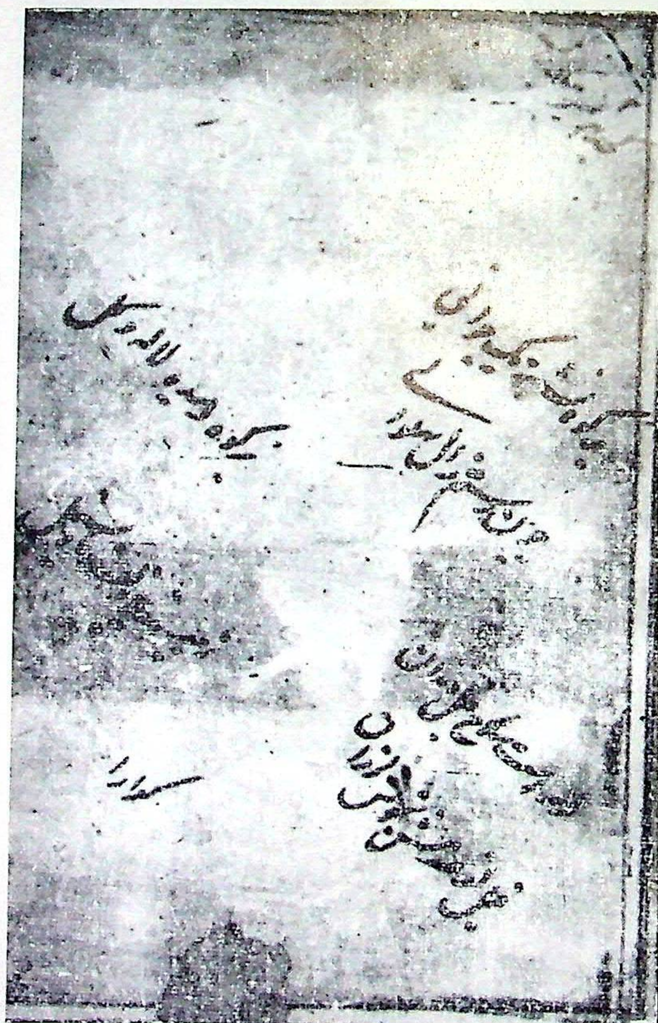
PL. XXI.

PL. XX.

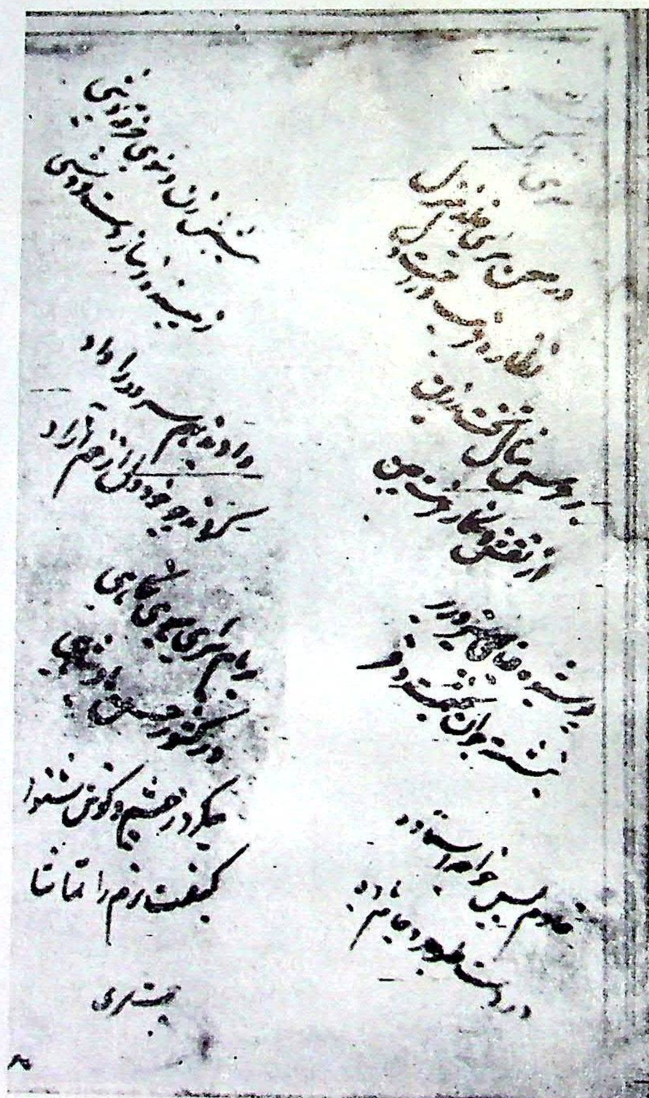
PL. XIX.

Pl XVIII.

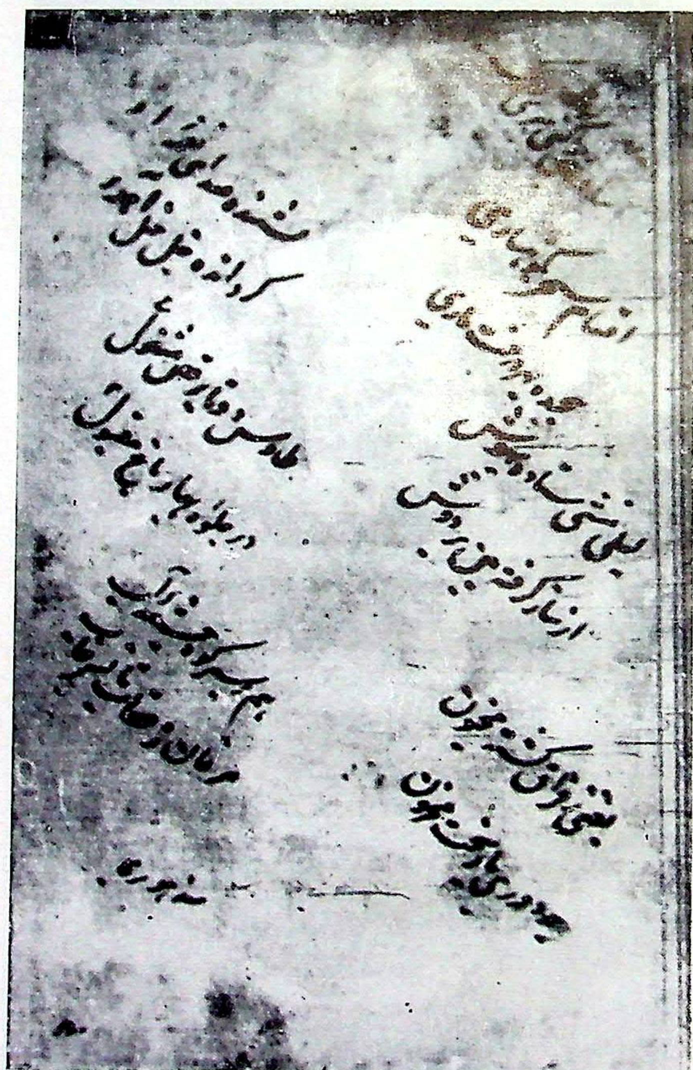
Pl. XVII.

PL. XVI.

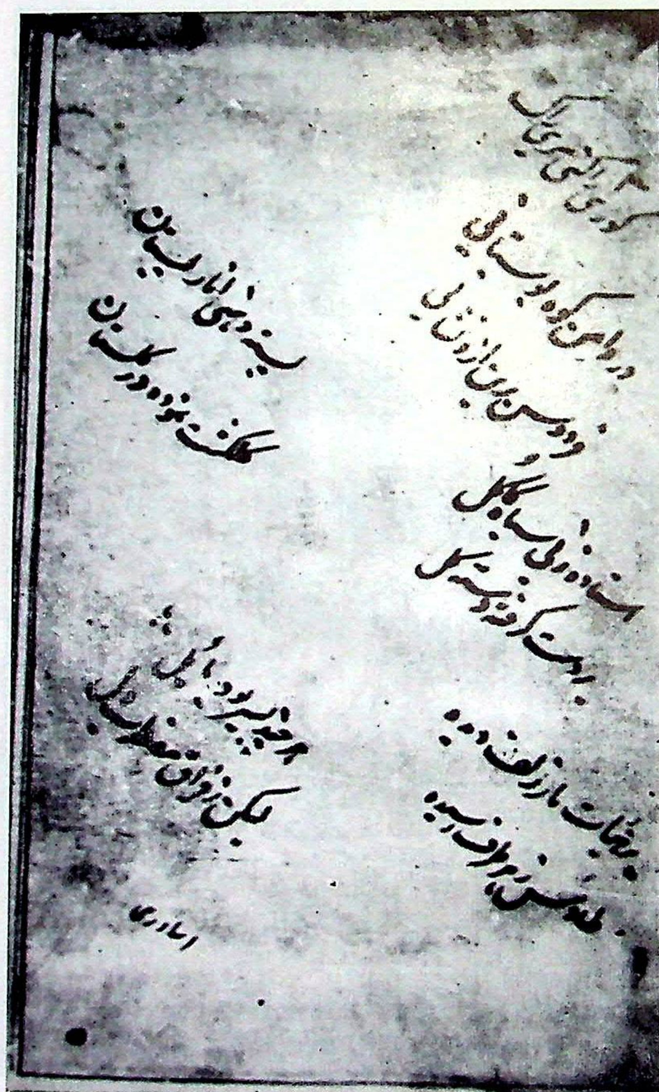
PL. XV.

PL. XIV.

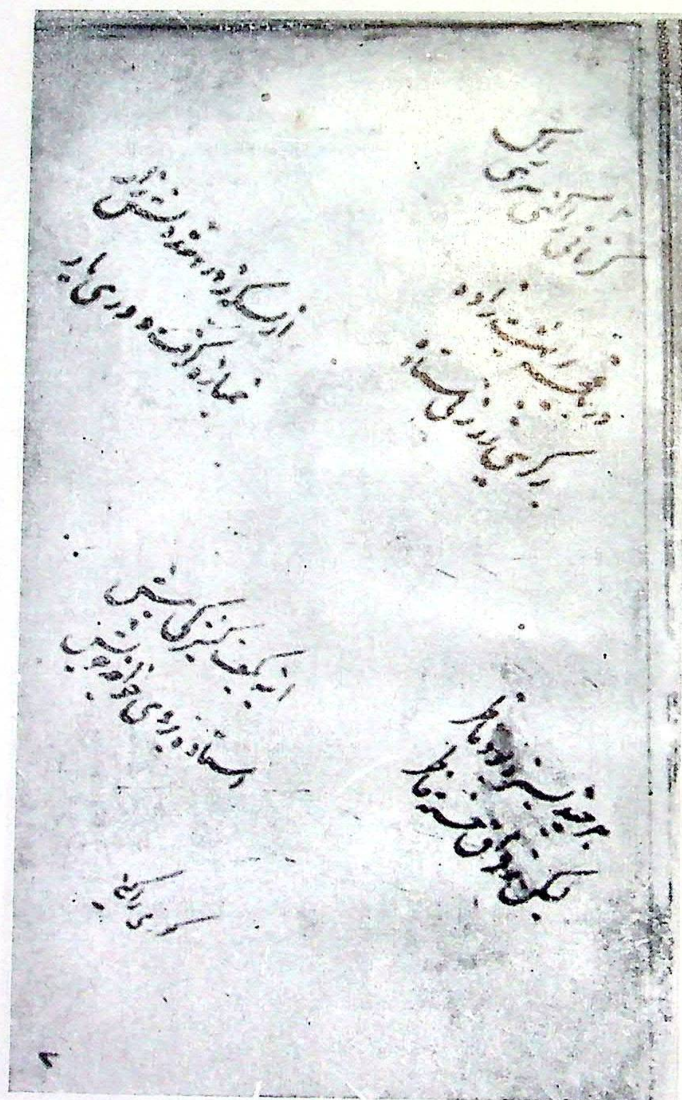
PL. XIII.

PL. XII.

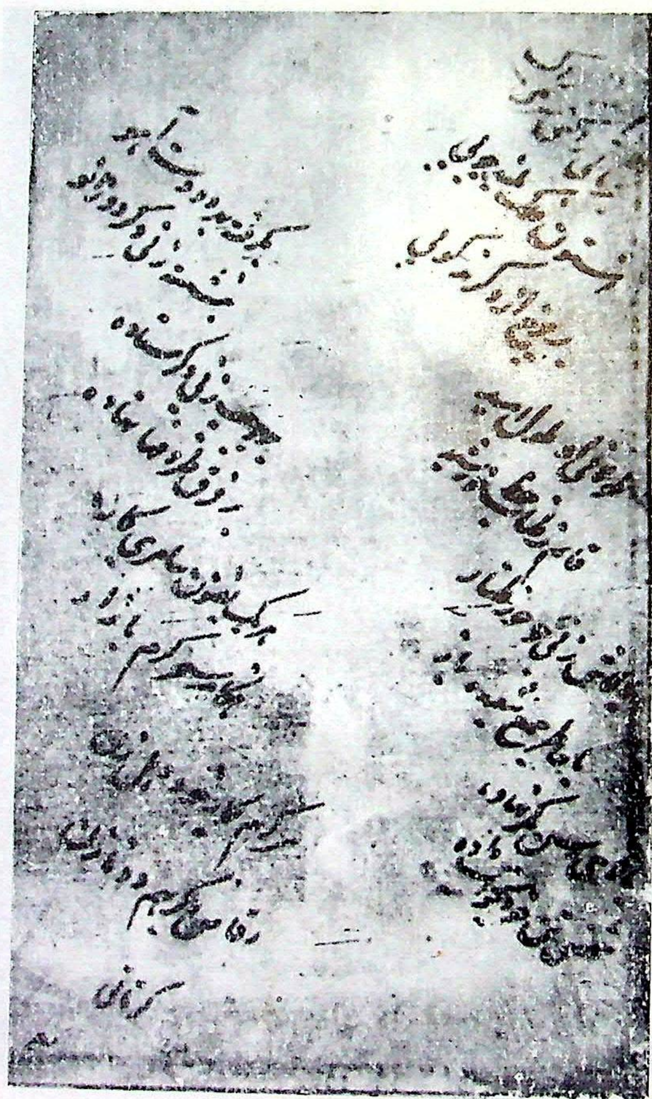
PL. XI.

PL. X.

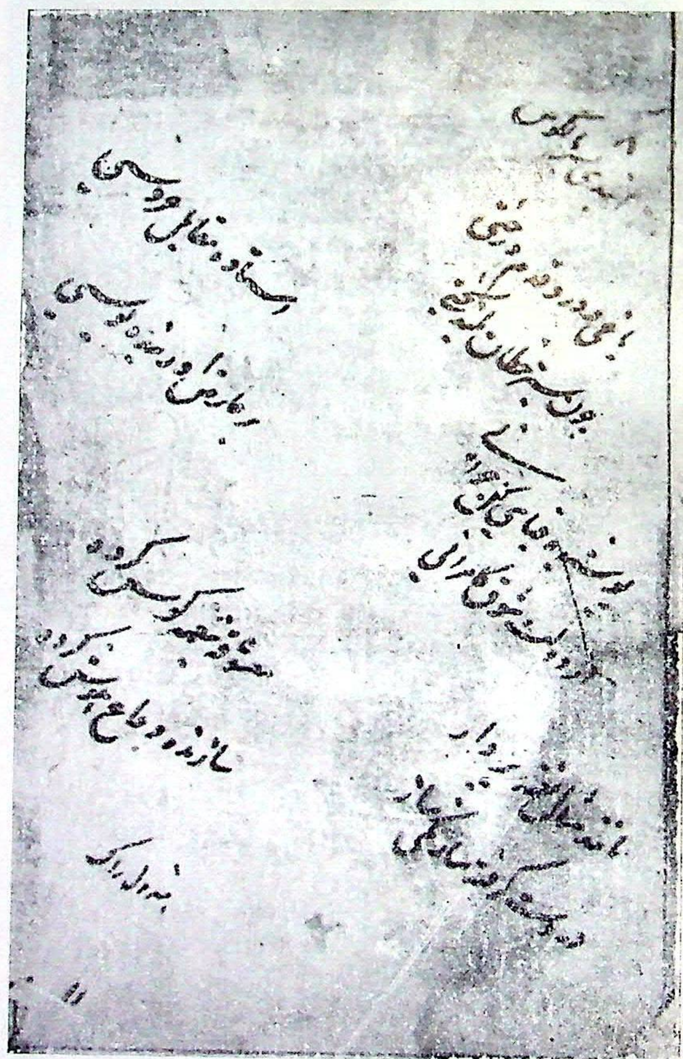
PL. IX.

PL. VIII.

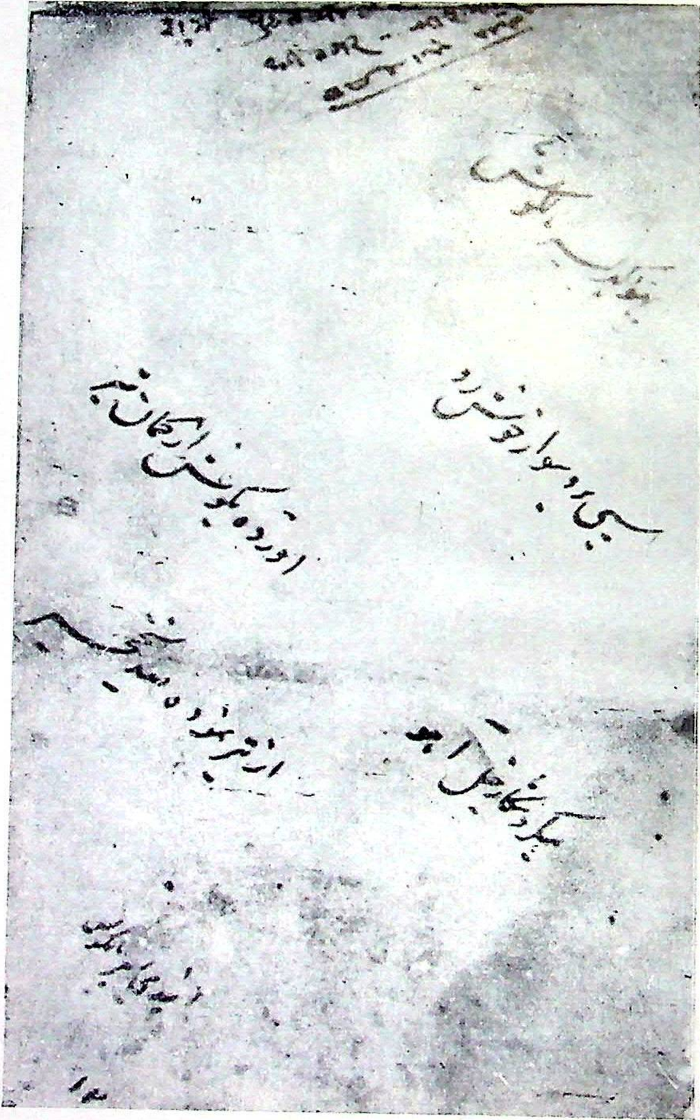
PL. VII.

PL. VI.

PL. V.

PL. IV.

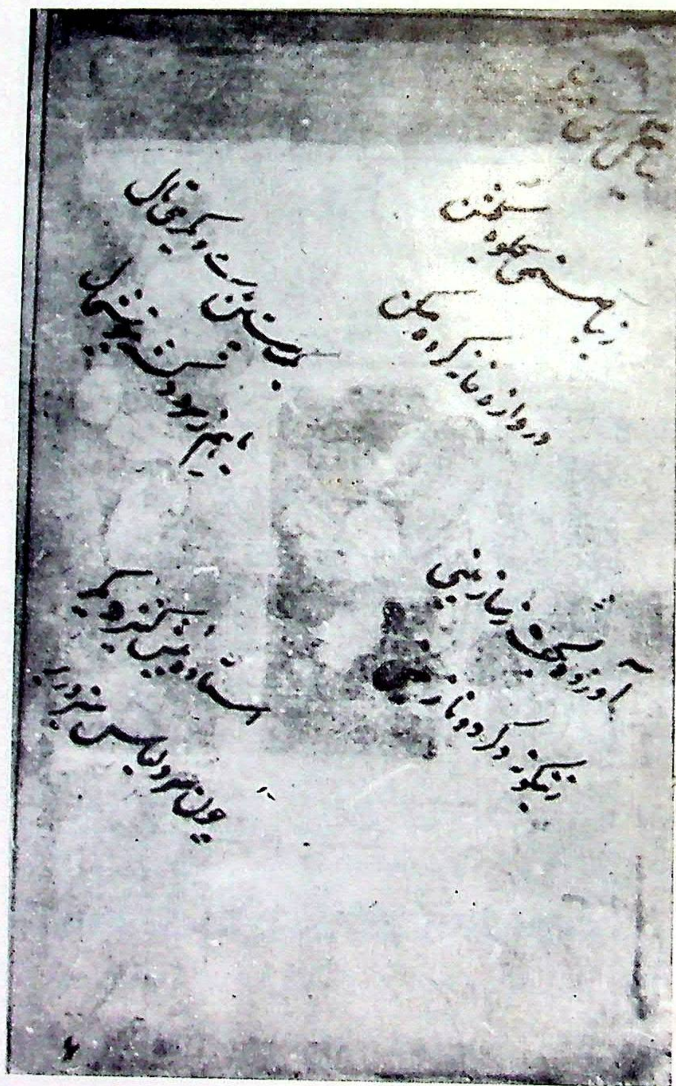

Pl. III.

PL. II.

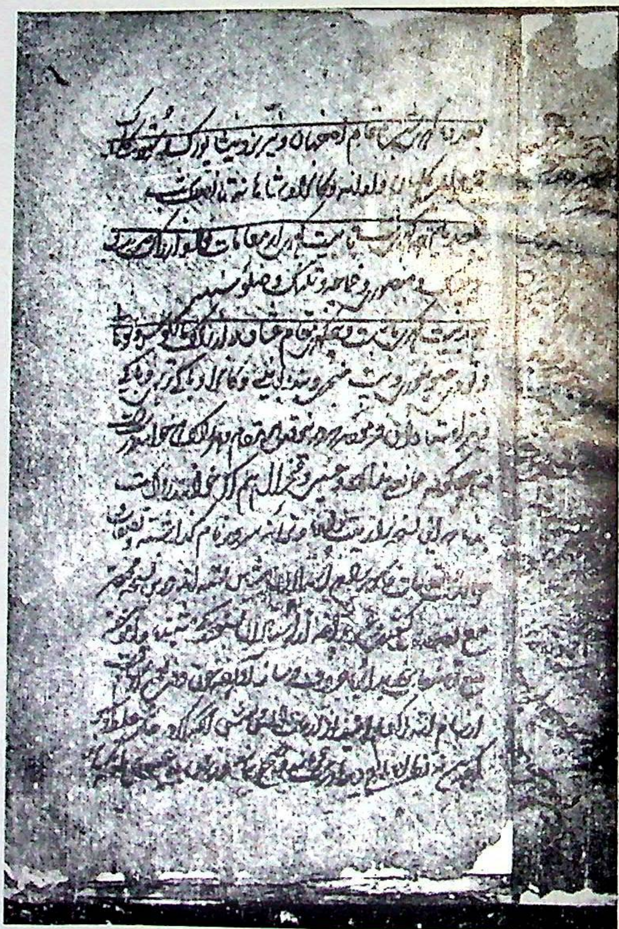
PL. I.

ILLUSTRATIONS

{ Rāga - mālā }

Fronticepice

A page from the MS in the author's own hand

TARAANA-E SAROOR

KASHMIR SERIES OF TEXTS & STUDIES

NO. 89

Published by

Research and Publication Department
Jammu & Kashmir Government
SRINAGAR (KASHMIR)

First Edition: 1962

Price :

Printed at
Broca's Artistic Press,
Srinagar.

TARAANA-E SAROOR

[ON MUSIC IN KASHMIR]

by

Daya Ram Kachroo 'Khushdil'

Edited by

P. N. PUSHP